

પડાંડવિદ્વાન્ શ્રીવેદાન્તદેશિકાચાર્ય વિરચિત
'ન્યાસવિંશતિ' ગ્રન્થના અન્તર્ગત ન્યાસાદેશ નામથી
પ્રસિદ્ધ ૧૫મો શ્લોક જે ગીતાના 'સર્વધર્માન્
પરિત્યજ્ય' ના અર્થને જણાવનાર છે, તેનાં ઉપર-

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરપ્રભુચરણ વિરચિત

‘ન્યાસાદેશ’ વિવરણ

શ્રીપ્રભુચરણ વિરચિત ‘ગીતાતાત્પર્ય’ તથા
‘ગીતાર્થ સંગ્રહ’ સહિત

(ગુજરાતીમાં અનુવાદ સહિત)

દ્રવ્ય સહાય કરનારા -

શ્રીમતી સ્મિતાબેન કનૈયાલાલ શાહ
૩૨, દૌલત સોસાયટી, ઉત્કર્ષ વિદ્યાલય પાસે, વડોદરા.

પડાશિક :

શ્રીવલ્લભ વિહલ પુસ્તકાલય ગ્રન્થ મંડલ ટ્રસ્ટ, વડોદરા.

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितं

‘न्यासादेश’ विवरणम्

‘न्यासादेशः’

न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ता
कार्पण्यं वाऽङ्गमुक्तं मदितरभजनापेक्षणं वा व्यपोढम् ।
दुःसाध्येच्छोद्यमौ वा क्वचिदुपशमितावन्यसम्मेलने वा
ब्रह्मास्त्रन्याय उक्तस्तदिह न विहतो धर्म आज्ञादिसिद्धः ॥१॥

अन्वयः - न्यासादेशेषु - त्यागणी आज्ञाओमां,
धर्मत्यजनवचनतः - धर्म त्याग कर-वचनथी, क्वचित् - क्वां-
कोठक ठेडापो, अकिञ्चनाधिक्रिया - निष्किञ्चनोतो अधिकार,
उक्ता - कृत्यो छे, वा - अथवा (अने), (कोठ ठेडापो), कार्पण्यम्
- दीनपझाने, अङ्गम् - अंग, उक्तम् - कृत्यं छे, वा - अथवा
(अने), मदितरभजनापेक्षणम् - मारा (भगवानना) शिवाय
कोठ पझ अन्यनुं भजन या तेनी अपेक्षानो, व्यपोढम् - निषेध
कृत्यो छे, वा - अथवा (अने), दुःसाध्येच्छोद्यमौ - दुःसाध्यनी
घरछा अने प्रयत्ननुं, उपशमितौ - उपशमन कृत्यं छे, वा -

१. सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

इत्यादिशरणागतिनिर्देशस्य विवरणरूपोऽयं ग्रन्थः ।

અથવા (અને), અન્યસમ્મેલને - અન્ય-બીજા ધર્મોનો સંબંધ
 થવામાં, બ્રહ્માસ્ત્રન્યાયઃ - બ્રહ્માસ્ત્ર ન્યાય, ઉક્તઃ - કહ્યો છે,
 તત્ ઇહ - તેથી અહીં, આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ - વેદાદિ આજ્ઞા રૂપ
 શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ, ધર્મઃ - ધર્મ, ન વિહતઃ - નષ્ટ થયો નથી.

અક્ષરાર્થ :- સર્વત્યાગની આજ્ઞાઓમાં ધર્મત્યાગ કરવાના
 વચનોથી કોઈ ઠેકાણે અર્કિચત્રપણાને શરણાગતિનો અધિકાર
 કહ્યો છે. ૨'જે કોઈ ઠેકાણે દીનપણાને શરણાગતિનું અંગ કહ્યું છે.
 અથવા મહારાથી બીજાનું ભજન અને અપેક્ષા રાખવાનો નિષેધ
 કર્યો છે. કિંવા દુઃસાધ્યકાર્યની ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું ઉપશમન
 કર્યું છે. અથવા ધર્માન્તરનો સંબંધ થવામાં બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય
 વર્ણવેલો છે. માટે 'સર્વધર્માન્' આ ગીતાના શ્લોકમાં, વેદાદિ
 આજ્ઞાથી સિદ્ધ ધર્મ નષ્ટ ન થયો.

। શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણવિરચિતં ન્યાસાદેશ- વિવરણમ્ ।

અવતરણમ્

૧) નનુ સર્વધર્મત્યાગો હિ પુષ્ટિમાર્ગે । ન તુ મર્યાદાયામ્ ।
 પાર્થે ચ તદુપદેશાત્તન્માર્ગીયત્વમિતિ ભવત્યવઘૃતિઃ । ધર્મત્યાગે
 મર્યાદામાર્ગે એવ પાપસમ્ભવેનાત્ર ચ તત્કથનેન સંશયોઽપિ ।
 સ્વસ્યૈવ પાપમોચકત્વોક્ત્યા ન મર્યાદાઽપિ । પુષ્ટસ્યૈવંવિધશઙ્કા-
 ઽસમ્ભવેનાત્ર ચ તન્નિષેધાનુપપત્યા તત્સત્વનિશ્ચયેનાપિ મર્યાદા-
 માર્ગીયત્વં જ્ઞાયતે । કિન્ચ પુષ્ટિલીલાયાઃ ફલપ્રકરણે સ્વયં
 મર્યાદામેવ નિરૂપયન્ ભક્તાનામાગ્રહેણ પરં પુષ્ટિમઙ્ગીકૃતવાન્ ।
 ઇહ તુ તદ્વૈપરીત્યમ્ । અપરં ચ શરણમાગતે પાપાન્મોચનમુક્તમ્ ।

ન 'ત્વહ્યાપૃતં નિશિ શયાનમતિશ્રમેણ લોકે વિકુઠ ઉપ-
 નેષ્યતિ ગોકુલં સ્વ'મિતિવત્ । દ્રોણાદીન્મારય પાપેભ્યોઽહં
 મોચયિષ્યામીતિશરણગમનમ્ । તથા સતિ પાપમોચનં ચ મર્યાદૈવે-
 તિ તદ્વિરુદ્ધં ધર્મત્યાગકથનં નોપપદ્યત્ત્વમ્ । ઇતિ વિચારકાન્ત:-
 કરણકલિલમપનયંસ્તદ્વાક્યતાત્પર્યમેકેન શ્લોકેનાઽઽહ ।
 'ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનત' ઇતિ ।

૧) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અઠારમા અધ્યાયના ૬૬ માં
 શ્લોકમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને શરણે આવવાની આજ્ઞા કરી
 છે. ત્યાં અનેક વિકલ્પો થાય છે, કે સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવો
 પુષ્ટિમાર્ગમાં છે. મર્યાદામાર્ગમાં નથી. અને અત્રે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને
 સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કીધો છે માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે
 અર્જુન પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃત્વ હતો. ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી
 મર્યાદામાર્ગમાં જ પાપ લાગવાનો ભય છે અને તે પાપભયની
 સંભાવના આ શ્લોકના ઉત્તર ભાગમાં કરી છે. માટે એમ પણ સંદેહ
 થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત હશે. પણ 'કૃતિની
 અપેક્ષા નહીં રાખી હું સ્વયં તને પાપથી છોડાવીશ' એમ
 કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય નથી.
 પ્રભુના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને કોઈ
 પ્રકારનો પણ શોક હતો નથી પણ અત્રે 'મા શુચઃ' 'શોક મા
 કર,' એમ શોક કરવાનો નિષેધ કર્યો છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે
 અર્જુનને શોક હતો તેથી તેનું મર્યાદામાર્ગીયપણું નિશ્ચિત થાય
 છે. આવી રીતે જેમ અધિકારીમાં અનેક સંદેહ થાય છે તેમજ
 અધિકાર તથા પ્રભુના પ્રતિ પણ કેટલાક સંદેહો થાય છે. જેમકે
 પુષ્ટિલીલાના હલપ્રકરણમાં (રાસપંચાદ્યાયીના પ્રારંભમાં)
 પ્રભુએ 'પતિશુશ્રૂષણં સ્ત્રીણામ્' ઇત્યાદિ વચનો વ્હારા પ્રથમ
 મર્યાદાનો સ્વીકાર કર્યો પછી ભક્તોના અત્યાગ્રહથી પુષ્ટિનો

અગીકાર કર્યો, કિન્તુ ગીતામાં તો ભક્તને મર્યાદાનો આગ્રહ છે છતાં પણ પોતે 'સર્વધર્માન્' ઇત્યાદિ વાક્યોથી પુષ્ટિનો ઉપદેશ કરે છે એમ વિપરીતતા દેખાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો 'દિવસમાં વ્યવહાર કાર્યમાં વ્યાકુલ અને રાત્રિમાં અતિશ્રમથી પ્રતિદિન ઊંઘી જતાં પોતાના ગોકુલને વૈકુંઠમાં લઇ જશે' ઇત્યાદિ સ્થળોમાં સાધનરહિતોને પણ ક્ષલ આપેલું છે. પણ અર્જુનને એમ આજ્ઞા કરે છે કે 'તું દ્રોણાદિકોને માર અને મહારા શરણે આવ તને હું પાપોથી છોડાવીશ.' શરણે આવશે તો પાપોથી મુક્ત કરાવીશ એમ સ્પષ્ટ મર્યાદા આવી જાય છે. અને તેના વિરુદ્ધ સર્વધર્મોનું પરિહરણકથન યુક્ત નથી. એમ વિચાર કરનારના હૃદયમાં અનેક સન્દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને દૂર કરવાને માટે પૂર્વોક્ત 'ન્યાસાદેશेषુ' ઇત્યાદિ શ્લોક કહે છે.

(૧) પુરઃસ્ફૂર્તિકવ્યાખ્યાનમ્

૨) અત્રાયં ભાવઃ - પાર્થસ્ય પુષ્ટિમર્યાદાયામઙ્ગીકારો ન તુ પુષ્ટિપુષ્ટૌ । શરણગમનં ચ પુષ્ટિમર્યાદારૂપમ્ । તેન ધર્મત્યાગઃ પુષ્ટચંશઃ । શરણગમનાત્મકસાધને સતિ રક્ષા ચ મર્યાદાયાઃ । તેનોભયોર્ભક્તિર્ન વિરુદ્ધા । પુષ્ટિમર્યાદાયાં કેવલમર્યાદામાર્ગીય-ધર્મબાધો ન દોષાય । તુરીયાશ્રમે પૂર્વાશ્રમધર્મબાધકવત્ । તત્ર પૂર્વસ્યૈવ તસ્ય બાધો ન તુ ગૃહીતાશ્રમીણસ્યાપિ । ઇહ તુ ધર્મમાત્રસ્ય પૂર્વાશ્રમીણતુલ્યત્વમિતિ વિશેષઃ । શરણાગત્યાત્મક-વસ્તુન એવ તથાત્વાત્ । તદાહ - 'તદિહ ન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધ' ઇતિ । યદ્વા ધર્મત્યાગકથનેન ધર્મો ન વિહતસ્તત્ર હેતુરાજ્ઞાદિસિદ્ધ ઇતિ । કુર્વિત્યાજ્ઞાવિષયો યઃ સ એવ ધર્મ ઇત્યર્થઃ । તથા ચ તત્યાગસ્યાપ્યત્રાજ્ઞાવિષયત્વાદ્ધર્મત્વમેવેતિ

ભાવઃ । લોકે 'ધર્મા ઉપદેષ્ટવ્યા' ઇત્યાજ્ઞાં પ્રાપ્ય મન્વાદિભિરુક્તો ધર્મ આદિપદેનોચ્યતે । યદ્વા આજ્ઞા પૂર્વોક્તા આદિર્યસ્ય મન્વાદિવાક્યસ્યેત્યર્થઃ । તેન કૈમુતિકન્યાય ઉક્તો ભવતિ ।

૨) આવી રીતે જ્યારે સંદેહ થાય ત્યારે એટલો જ આશય સમજવાનો છે કે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં કીધો છે. અર્થાત્ અર્જુન પુષ્ટિમર્યાદાનો અધિકારી છે. પુષ્ટિપુષ્ટિનો નહીં. અર્જુનનું જે શરણ જવું તે પુષ્ટિમર્યાદારૂપ છે. તેમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવો પુષ્ટિનો અંશ છે. અને શરણે જવારૂપ સાધનનું આચરણ કરવાથી રક્ષા કરવી, તે મર્યાદાનો અંશ છે. તેથી બંને અંશની ભક્તિ વિરુદ્ધ નથી. અર્થાત્ પુષ્ટિ અને મર્યાદાના અંશવાળા અર્જુનની એવા પ્રકારની ભક્તિ કોઈ રીતે વિરુદ્ધ નથી. પુષ્ટિમિશ્રમર્યાદામાં કેવલ મર્યાદામાર્ગના ધર્મોનો ત્યાગ દૂષિત નથી. જેવી રીતે સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રથમાશ્રમના (ગૃહસ્થાશ્રમના) ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં દૂષણ નથી. તેમજ પુષ્ટિમર્યાદામાં પણ કેવલમર્યાદાના ધર્મોનો ત્યાગ દૂષિત નથી. કેવલ મર્યાદામાર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમોક્ત ધર્મોનો જ ત્યાગ કરાય છે. સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનો નહીં. અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનું પાલન તો કરાવાય જ છે. પણ પુષ્ટિમર્યાદામાં તો ધર્મમાત્રને પૂર્વાશ્રમીયધર્મોની સરખાઈ છે માટે તેનો પરિત્યાગ થાય છે. અત્રે કેવલ મર્યાદા કરતાં આટલું જ અધિક છે. શરણાગતિરૂપ પદાર્થ જ એવો છે કે ત્યાં સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને જ શરણે જવાય. તે જ આશયથી અહીં કહ્યું છે કે 'તદિહ ન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ' અર્થાત્ 'તેથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મનો બાધ આવ્યો નથી કારણ કે તેવી આજ્ઞા છે.' અથવા ધર્મત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મનો બાધ નથી થયો આ વાતમાં 'આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ' આ

પદને હેતુ જણવો. અર્થાત્ પ્રભુની આજ્ઞાનો જે વિષય હોય તે જ ધર્મ છે. અત્રે પ્રભુની આજ્ઞાનો વિષય, ધર્મોનો ત્યાગ છે. માટે તેને પણ ધર્મપણું છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે ભગવદાજ્ઞાને ગ્રહણ કરીને ધર્મશાસ્ત્ર નિર્માણ કરનાર મનુ આદિના આજ્ઞાવિષયને, અથવા તો નિશ્વાસરૂપ વેદના આજ્ઞાવિષયને જ્યારે ધર્મપણું છે, તો પછી પ્રભુના સાક્ષાત્ આજ્ઞાવિષયને ધર્મપણું કેમ ન હોય ? હોયજ. તે આજ્ઞાનો વિષય અત્રે સર્વધર્મત્યાગ છે. માટે ધર્મત્યાગને પણ ભગવદાજ્ઞા સિદ્ધ હોવાથી ધર્મપણું છે. તેથી જ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મનો બાધ ન થયો, 'આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ' અત્રે આદિપદથી ભગવદાજ્ઞાથી ધર્મોપદેશ કરનાર મનુપ્રભૃતિઓએ કહેલ ધર્મનું ગ્રહણ કરવું. અથવા પૂર્વોક્ત અર્થાત્ ધર્મત્યાગ કરીને તું મહારે શરણે આવ ઇત્યાદિ આજ્ઞા છે આદિમાં જે મનુ આદિના તેથી સિદ્ધ, એવો અર્થ કરવો. અર્થાત્ પ્રભુ આજ્ઞાયુક્ત મનુપ્રભૃતિના વચનોથી સિદ્ધ જ્યારે ધર્મ છે તો પછી પ્રભુની આજ્ઞાસિદ્ધ જે તે ધર્મ એમાં શું કહેવું ? કિંવા વેદાજ્ઞા છે આદિમાં જેને એવો સ્મૃતિસિદ્ધ ધર્મ તે પણ નષ્ટ ન થયો, અર્થાત્ વેદ નિશ્વાસરૂપ છે અને મળવાદિ પ્રભુના અંશાંશ છે પણ 'સર્વધર્માન્' એ તો પ્રભુના ખાસ વચનામૃત છે. માટે સ્વમુખોક્તશબ્દ ધર્મત્યાગરૂપ ધર્મ હોવાથી કોઈનો બાધ આવતો નથી.

૩) તર્હિ પાપકથનમનુપપન્નમિતિ ચેન્નાનવબોધાત્ । તથાહિ-(મૂલે) સર્વધર્માનિત્યત્ર સર્વપદેન શરણાગતાતિરિક્તા ધર્મા ઉચ્ચન્તે । તથા યત્સમ્બન્ધિનો ધર્માસ્તત્સમ્બન્ધીન્યેવ તદ્વાધજપાપાન્યપીતિ તેમ્યસ્ત્વાં મોચયિષ્યામિ । પ્રવાહન્યાયેન તત્સમ્ભાવનાયામપિ ત્વયિ તદનુત્પત્તિં કરિષ્યામીત્યર્થઃ । ન તુ ત્વય્યુત્પન્નેમ્ય ઇતિ । એતત્કથનં તન્માર્ગસ્વરૂપાનભિજ્ઞત્વેન

स्वस्मिँस्तत्सम्भावनाया शोचन्तं पार्थमाश्वासयितुम् ।

૩) જ્યારે પ્રભુઆજ્ઞા સિદ્ધ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મબાધ નથી થતો, તો પછી 'અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ' 'હું તને બધા પાપોથી છોડાવીશ શોક મા કર,' આ ઉત્તરાર્ધમાં પાપનું કથન અયુક્ત થશે. કારણ કે જે ધર્મનો બાધ જ નથી થતો તો પછી 'તને પાપ લાગશે' 'અને હું છોડાવીશ' એ બંને વચન વ્યર્થ છે. અનુપયુક્ત છે. તેનો ઉત્તર આવી રીતે છે કે અર્જુનને ભગવન્માર્ગનું સ્વરૂપજ્ઞાન ન હતું માટે તેને સમજવવા માત્ર તે પાપકથનાદિ વાક્ય છે. કહેવાનો આશય એમ છે કે મૂલમાં એટલે 'સર્વધર્માન્' આ સમસ્ત પદમાં સર્વ પદ વડે શરણગમનના સિવાયના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થાત્ સૂચિત છે. ત્યારે જે સંબંધી ધર્મોનો બાધ થશે તે સંબંધી પાપોથી જ હે અર્જુન ! તને છોડાવીશ. અર્થાત્ યદપિ મહારી આજ્ઞા પાલન કરવાથી તારામાં પાપ લાગવાની સંભાવના જ નથી. તથાપિ 'હું' ના અજ્ઞાનથી તારા સંભાવના કરેલા એટલે સ્વપ્નની પેઠે પ્રવાહન્યાયથી સ્વયં કલ્પના કરેલા પાપોની ઉત્પત્તિને પણ નહીં થવા દઈશ. તારામાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપોથી છોડાવીશ એમ સમજવાનું નથી. કારણ કે ભગવદાજ્ઞા-પાલન કરનારને પાપોત્પત્તિની સંભાવના જ નથી. વાસ્તવમાં તો આટલું પણ કહેવું ભગવન્માર્ગ પદ્ધતિને નહીં જાણીને શોક કરતા પાર્થને આસ્વાસન કરવા માત્રનું જ સમજવું.

૪) તર્હિ 'મામેકં શરણં વ્રજે' ત્યેતાવદેવ વક્તુ મુચિતં શરણપદાર્થસ્યૈવ તદ્રૂપત્વાદત આહ 'ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજવચનત' ઇતિ । ન્યાસઃ સંન્યાસસ્તદાદેશેષુ 'યદહરેવ વિરજેત્તદહરેવ પ્રવ્રજેત્' 'તાવત્કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત

યાવતા' इत्यादिषु । तत्र वैराग्यमेवाधिकारत्वेनोक्तम् । अत्राप्यैहिकपारलौकिकसाधनानां परस्परविरोधात्सम्य-
 क्तुमशक्यत्वाच्च स्वेष्टासाधनत्वज्ञानेन तेषु विरागे जाते भगवति
 च कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन ज्ञाते सति शरणगमनं
 भवतीतीदमप्यस्मिन्नंशे संन्यासरूपमेवेत्यत्रापि तदुक्तिः । तस्य
 पूर्वाङ्गत्वात्तेन विना तदसम्भवाच्च । एवं सति 'न विहतो धर्म'
 इत्यत्रायं हेतुरित्यपि ज्ञेयम् । 'वचनत' इति भावप्रधानो
 निर्देशः । तथा च तत्सजातीयत्वात्तत्र यथा न धर्म-
 विहतस्तथात्रापीत्यर्थः । एतेन सर्वधर्मा अस्य परधर्मा इति
 सूचितम् ।

૪) અહીં આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે તો પછી 'મામેકં શરણં
 વ્રજ' આટલું જ કહેવાથી શરણોપદેશ થઇ શકતો હતો, 'સર્વ
 ધર્મોને છોડીને શરણે જ' એમ શું કરવા કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં કહે
 છે કે 'ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતઃ' અર્થાત્ 'જે દિવસે
 વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે જ ગૃહાદિપરિત્યાગપૂર્વક ગમન કરે'
 'જ્યાંસુધી વૈરાગ્ય નહીં થાય ત્યાં સુધી ગાર્હસ્થ્યાદિ
 કર્મોનું આચરણ કરે' ઇત્યાદિ ન્યાસ એટલે સંન્યાસની
 આજ્ઞાઓમાં વૈરાગ્યને જ અધિકારપણાએ કહ્યું છે. અર્થાત્
 સંન્યાસ લેવામાં વૈરાગ્યવાન જ ચૈવર્ણિક અધિકારી છે એમ વેદ
 આદિ શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. શરણમાર્ગમાં પણ આ લોકના અને
 પરલોકના સાધનોનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે યથોક્ત
 રીતીથી કરી શકાતા નથી. માટે મહારા ઇચ્છિત પુરુષાર્થને
 અપાવી શકતા નથી. એમ જ્ઞાન થવાથી જ્યારે તે ઐહિક
 પારલૌકિક સાધનોમાં વૈરાગ્ય થાય તથા મહારા પ્રભુ કર્તુ અકર્તુ
 અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે એમ પ્રભુના સામર્થ્યનું ભાન થઇ જાય
 ત્યાં તે પુરુષ શરણે જવાનો અધિકારી થાય છે. તેવો વૈરાગ્ય

અને તેવું જ્ઞાન એ બંને શરણાંશમાં સંન્યાસરૂપ જ છે. માટે 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' એ ભગવદ્વક્તિ સાર્થક છે. અને તે કહેવાની પૂર્વોક્ત રીતે આવશ્યકતા છે જ. જેમ સંન્યાસનું પૂર્વાશ્રમધર્મપરિત્યાગ અંગ છે. તેમ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ પણ શરણગમનનું અંગ છે. અને તેથી જ પૂર્વાંગ વિના શરણગમનની સાંગસિદ્ધિ થતી નથી. ધર્મપરિત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મનો બાધ થયો નથી તેમાં એક આ પણ હેતુ સમજવો. અર્થાત્ જેમ સંન્યાસાશ્રમમાં પૂર્વાશ્રમધર્મોનો પરિત્યાગ પણ હાનિકારક નથી. 'વચનતઃ' આ પદમાં 'વચનત્વાત્' એવો ભાવપ્રધાન નિર્દેશ સમજવો. તેથી એમ પણ સમજવાનું છે કે શરણગમનને સંન્યાસ સામ્ય હોવાથી જેમ ત્યાં ધર્મબાધ નથી તેમ અત્રે પણ ધર્મનાશ નથી જ. તેથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે શરણગામીના માટે બધા ધર્મો પારકાધર્મો છે.

૫) નનુ પાર્થ ઐહિકપારલૌકિકધર્મત્યાગાભાવાદેવ-મુપદેશસ્ય ફલં ન પશ્યામ્ ઇત્યરુચ્યા પક્ષાન્તરમાહ । 'અકિચ્છનાધિક્રિયોક્તે'તિ । યેષાં, 'પ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યોર્મગવદધીન-ત્વમેવેતિ, યત્કિચ્છિત્કુર્વન્તિ તદ્ભગવાનેવ કરોતીતિ' તદતિરિક્તં ન કિચ્છનાસ્તિ તેઽકિચ્છનાસ્તેષામેવ શરણાગતાવધિકાર ઇતિ જ્ઞાપનાયાકિચ્છનત્વમેવ સર્વધર્મત્યાગરૂપમુક્તવાનિત્યર્થઃ । एवं સતિ દ્રોણાદિમારણવદ્રાજ્યભોગતત્યાગાવપીતિ જ્ઞાપિતમ્ ।

૫) આ પક્ષમાં એવી અરુચિ થાય છે કે અર્જુને હજુ સુધી ઐહિક પારલૌકિક કામના આદિનો પરિત્યાગ કર્યો નથી માટે તેને 'સર્વધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મહારે શરણે જ' એવી આજ્ઞાનું ફલ દેખાતું નથી. આ અરુચિને દૂર કરવાને માટે બીજે પક્ષ કહે છે કે - શરણાગતિમાં અકિંચનનો અધિકાર છે. જે

ભગવદીયોની ચતુર્કિંચિત્કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ અથવા તો તેથી નિવૃત્તિ થવું પ્રભુના આદીન છે માટે, અને તે જે કરે છે તે સર્વ પ્રભુ જ કરે છે માટે પણ, જે ભક્તોને પ્રભુના સિવાય કંઈ હોતું નથી તે અકિંચન કહેવાય છે. અને તેને જ શરણે જવાનો અધિકાર છે. એ વાત અર્જુનને જણાવવા સારુ જ અકિંચનત્વરૂપ સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે અર્જુન ! તને અકિંચન થવા માટે દ્રોણાદિ મારણની પેઠે રાજ્યના ભોગનો ત્યાગ પણ કર્તવ્ય છે.

૬) નનુ ભગવદીયસ્ય સ્વતોઽન્યત્ર પ્રવૃત્તિરેવ ન । પ્રવૃત્તૌ વા ન ફલ સિદ્ધિઃ । 'ત્રૈવર્ગિકાયાસવિઘાત' મિતિવાક્યાત્ । તથા સતિ સ્વયમેવ સર્વતો નિવૃત્તો મવિષ્યતીતિ કિમર્થ કથનમિત્યા-શંક્ય તાત્પર્યાન્તરમાહ - 'કાર્પણ્યં વાઙ્મુક્ત' મિતિ । સર્વ-સાધનરાહિત્યસ્ફૂર્ત્યાઽઽત્મનિ દીનત્વં સ્ફુરતિ નાન્યથા । તદ્દ શરણગતાવઙ્ગમ્ । અન્યથા કદાચિદ્ભગવદ્ભલેનૈવૌદ્ધત્યે કૃતે શરણાગતિર્ભજ્યતે । તેન દીનત્વમેવ ધર્મત્યાગકથનેનોક્ત-મિત્યર્થઃ । યદ્વા 'કૃપણઃ સતુ વિજ્ઞેયો યોઽનાલોચિતયાચક' ઇતિ વાક્યાત્તથાત્વં વક્તું સર્વધર્મત્યાગ ઉક્તઃ । તથાહિ - ક્વ બ્રહ્મશ્રુત્યાદિદુરાપચરણરેણુરીશ્વરઃ ક્વાઽહં તુચ્છો જીવ ઇત્યુભય-ધર્મસ્ફૂર્તી શરણાગતિરેવ ન સમ્ભવતીતિ સ્વધર્મમગવન્માહાત્મ્ય-રૂપધર્માનપિ ત્યક્ત્વેત્યુક્તમિત્યર્થઃ । અત્ર ત્યક્ત્વાઽવિચાર્યેત્યર્થો જ્ઞેયઃ । અત એવાઙ્ગમિત્યુક્તમ્ । અસ્મિન્પક્ષે સાક્ષાદ્ભગવતઃ શરણત્વે યત્પ્રતિબન્ધકં તત્સર્વં પાપશબ્દેનોચ્યતે । આધિભૌતિકાદિ-ત્રયસત્વાત્તદ્બહુત્વમ્ ।

૭) પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, ભગવદીયને સ્વતઃ અન્યત્ર ધર્મ આદિમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને કદાચિત્

પ્રવાહન્યાયથી પ્રવૃત્તિ થાય તો ફલસિદ્ધિ નથી થતી. ભગવતના
 ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં વૃત્રાસુરે કહ્યું છે કે 'હે શક્ર ! અમારો સ્વામી
 પોતાના દાસોના ધર્મ અર્થ કામ આ ત્રિવર્ગ સમ્બન્ધી
 આચારને દૂર કરે છે' એટલે ભગવદીયોને ભગવદનુગ્રહથી
 ધર્માર્થકામાદિમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તો પછી અર્જુન સ્વયં
 ધર્માદિમાં પ્રવૃત્ત નહીં થશે તેના માટે ઉપદેશની દરકાર નથી.
 અને તેવો ઉપદેશ પ્રભુએ કેમ કર્યો. તે આશંકાને દૂર કરવા સારુ
 બીજે પક્ષ આદરે છે. 'કાર્પણ્યં વાઙ્મુક્તમ્' અર્થાત્ શરણાગતિમાં
 દીનતા તે અંગ કથિત છે. દરેક પુરુષના પાસે જ્યારે કોઈ સાધન
 રહેતું નથી ત્યારે તેના મનમાં દીનતાનું સ્ફુરણ થાય છે. પણ
 જ્યાંસુધી સાધનોનો અભાવ ન થાય ત્યાં સુધી દીનતા આવતી
 નથી. તે દીનતા શરણાગમનનું અંગ છે. કારણ કે જો કદાચિત્
 દીનતા ન હોય, અને ભગવદનુગ્રહબળના જેરથી ઉદ્ધતપણું
 અથવા અભિમાનિતા મનમાં આવી જાય તો શરણાગતિનો જ ભંગ
 થઈ જાય. અર્થાત્ જેનામાં દીનતા નથી પ્રભુ તેની શરણાગતિનો
 સ્વીકાર કરતા નથી. અથવા તો તેની શરણાગતિ અંગ વિનાની
 વિકલ કહેવાય છે. અર્જુનને પણ તેવું દીનત્વ થાય તે આશયથી
 પ્રભુએ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે ચુક્ત
 છે. અથવા તો 'જે અણસમજથી માંગે તે દીન કહેવાય છે.'
 આ વચનના અનુસારે તેને દીનત્વ થવા માટે સર્વધર્મત્યાગનો
 ઉપદેશ કર્યો છે. અર્થાત્ - સ્વયંભૂ, વેદ, અને મહેશ આદિને
 પણ દુર્લભ છે ચરણરેણુ જેની એવા સમર્થ પ્રભુ ક્યાં ? અને
 તુરચ્છ જીવ હું ક્યાં ? આવી રીતે જો કદાચિત્ પોતાની અધમતા
 અને પ્રભુની ઉત્તમોત્તમતાનું સ્ફુરણ થાય તો કોઈ પણ શરણે જઈ
 શકે જ નહીં અને શરણાગમનનો માર્ગ બંધ પડી જાય. તેથી
 પ્રભુએ કહ્યું કે 'હે અર્જુન ! તું પોતાના અને મહારા ધર્મોનો

વિચાર નહીં કરીને મહારે શરણે જ' આ પક્ષમાં 'પરિત્યજ્ય'નો નહીં વિચારીને અર્થ કરવો. અર્થાત્ 'હે અર્જુન ! તું તારા અને મહારા ધર્મોનો વિચાર નહીં કરીને મહારે શરણે જ' એમ અર્થ સમજવો. તેથી જ તેને શરણગમનનું અંગ કહ્યું છે. 'સર્વધર્માન્' શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો આવી રીતે અર્થ કરવાથી, ઉત્તરાર્ધ એટલે 'અહં ત્વા' ઇત્યાદિનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે સાક્ષાત્ ભગવાનને શરણે જવામાં જેટલા પ્રતિબંધક છે તે સર્વે અત્રે પાપશબ્દથી કહ્યાં છે. આધિભૌતિકાદિ ત્રિવિધ ભેદથી પાપ ઘણાં થાય છે. માટે 'પાપેભ્યઃ' બહુવચન કહ્યું છે. અર્થાત્ 'હે અર્જુન ! મહારે શરણે આવતા સમયે જેટલા પ્રતિબંધો આવશે તે બધાથી હું તને બચાવીશ.

૭) નનુ સંસારાદ્વીતસ્યાર્તસ્ય પૂર્વોક્તધર્મજ્ઞાનં શરણાગતૌ ન પ્રતિબન્ધકં , પ્રત્યુત મહત્ત્વજ્ઞાનં સાધકમિત્યરુચ્યા તાત્પર્યાન્તરમાહ- 'મદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઢ' મિતિ । મહત્યશક્ય એવાર્થે હરિઃ શરણમ્ । સ્વશક્યેડપ્યર્થે ભગવતિ મારઃ કિમર્થં દેય ઇત્યાશંકાનિરાસાર્થ 'સર્વધર્માન્પરિત્યજ્યે' ત્યુક્તમ્ । સર્વાન્ભગવદતિરિક્તાન્ધર્માઞ્ચોદનાલક્ષણાન્ તત્તદ્દેવતા-મજનરૂપાન્ । લૌકિકાપેક્ષાત્યાગઃ 'પરિ'શબ્દાર્થઃ । તથા ચ મદિતરશ્ચ મજનં ચાપેક્ષણં ચ તેષાં સમાહારસ્તથા । એવં સતિ સુશક્યેડત્યશક્યે ચાર્થે હરિરેવ શરણમિતિ જ્ઞેયમિત્યર્થઃ । અન્યથા શરણપદાર્થાભાવ ઇતિભાવઃ । યદ્વા અહં ચેતરશ્ચ મદિતરૌ તયોર્યથાક્રમં મજનમપેક્ષણં ચેત્યર્થઃ । શરણમાર્ગે ભગવદ્ભજન-સ્યાનપેક્ષણાત્તથાત્વમ્ । અસ્મિન્પક્ષે સર્વધર્મપદેન ભગવદ્ધર્મા અપ્યુચ્યન્તે । ભગવદ્વાક્યવ્યારવ્યાનત્વેન મચ્છબ્દપ્રયોગઃ । તદિતિ વા ।

૭) યદ્યપિ પોતાની તથા પ્રભુની અવસ્થાના જ્ઞાનથી શરણાગતિનો ભંગ થઈ શકે છે. તથાપિ સંસારથી ભીત તથા દુખિયા પુરુષને ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન શરણાગતિમાં પ્રતિબંધક નથી. કિન્તુ પ્રત્યુત તેનું સાધક થશે તેથી 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' એમ કહેવું યુક્ત નથી. આવી શંકાને દૂર કરવા માટે તાત્પર્યાન્તર કહે છે. અર્થાત્ 'સર્વધર્માન્' વાક્યનો અન્ય અર્થ છે, એમ કહે છે. 'મદિતરમજનાપેક્ષણમ્' 'મહારાથી બીજનું ભજન વા અપેક્ષા રાખવું દૂર કીધું છે.' કેટલાક એમ કહે છે કે મહોટા અને અશક્ય પ્રયોજન માટે જ પ્રભુને શરણે જવું. પોતાથી બની શકે એવા અથવા તો સામાન્ય પ્રયોજન માટે પ્રભુના ઉપર ભાર શું કરવા મૂકવો. તે પક્ષ અત્રે નહીં સમજવો તેના માટે 'સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કર' એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ મહારાથી બીજે પુરુષ, તેનું ભજન, અને તેની અપેક્ષા રાખવી એ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો. નિજથી અનાયાસથી થઈ શકે એવા અથવા તો નહીં થઈ શકે એવા પ્રયોજનમાં શ્રીહરિનો જ આશ્રય રાખવો. અન્યનો આશ્રય નહીં કરવો. તેના માટે જ 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' એમ ઉપદેશ કીધો છે. 'આ પક્ષમાં 'સર્વે ચ ધર્માન્' એમ સમાસ કરવો. જે કોઈ સમયે કોઈ પ્રયોજનના માટે પણ અન્યનો આશ્રય કરે તો શરણાગતિનો બાધ થાય છે. અથવા હું અને અન્ય તે બંનેના ભજન અને અપેક્ષણનો પરિત્યાગ કરવો. શરણમાર્ગમાં ભગવદ્ભજનની પણ અપેક્ષા નથી. માર્જરીસુત^૧ ભક્તિમાં જેમ ભકત પ્રભુભજનાદિનો પરિત્યાગ કરે છે. અને પ્રભુ સ્વયં તેનો ઉદ્ધાર કરે છે, તેમ અત્રે પણ મહારું ભજન તથા અપેક્ષણ બંનેનો

૧. આવી ભક્તિમાં કાલક્ષેપ તરીકે ભગવદ્ધર્મોનું આચરણ કરવામાં આવે છે.

ત્યાગ કર. આ પક્ષમાં સર્વધર્મપદથી ભગવદ્ધર્મનું પણ ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ જેમ બીજાઓના ધર્મોનો ત્યાગ કરવો તેમ ભગવદ્ધર્મનો પણ પરિત્યાગ કરવો. 'મદિતર ઇત્યાદિ પદમાં ભગવદ્વાક્યની અપેક્ષાથી 'મત્' શબ્દનો પ્રયોગ અત્ર કીધો છે. તેથી 'તદિતરમજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઢમ્' એવો પદપ્રયોગ ફેરવી લેવો.

૮) નનુ પાપામાવાર્થમેવ શરણાગતિકથનં ચેત્તદા પ્રાયશ્ચિત્તાદિનૈવ તત્સમ્ભવે પુરુષાર્થરૂપશરણગમનોપદેશોઽયુક્ત ઇત્યરુચ્યા તાત્પર્યાન્તરમાહુઃ - 'દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ વા ક્વચિદુપશમિતૌ' ઇતિ । ભગવદક્ષીકારાનન્તરં પાપસમ્ભાવનૈવ ન । કદાચિત્તત્સમ્ભવે પ્રાચીનપ્રારબ્ધસ્ય ન પ્રાયશ્ચિત્તાદિના નિવૃત્તિઃ । કિન્તુ ભગવતૈવ । એવં સતિ 'તરતિબ્રહ્મહત્યાં યોઽશ્વમેધેન યજત' ઇત્યાદિ-શ્રુતિરેતદ્ગિન્નેતિ જ્ઞેયમ્ । તથા ચાશ્વમેધાદિના તન્નિવૃત્તિર્દુઃસાધ્યા । તન્નેચ્છોદ્યમયોરુપશમનાર્થ ધર્મત્યાગ ઉક્ત ઇત્યર્થઃ । અસ્મિન્પક્ષે 'સર્વેષાં ધર્માનિત્યર્થો' જ્ઞેયઃ । ઇદં ચ મહદૈશ્વર્યં યદલ્પેઽર્થે બહુદાનમ્ । અસ્ય ભગવદીય-ત્વેનાસાધારણ્યાદન્યતો દોષનિવૃત્તાવેતન્માર્ગાપ્રવેશે ચ ન કદાચિત્તન્નિવૃત્તિર્મવેદિત્યન્યથાઽનુપપત્તિરેવ શરણકથને બીજમ્ । તેનૈતસ્ય દાનમેવ । ન કથનમાત્રમ્ । તર્હિ પૂર્વોક્તેચ્છો-દ્યમાસમ્ભવાત્તત્કથનમનુપપન્નમિત્યાશંક્ય પાક્ષિકોઽપિ દોષઃ પરિહરણીય ઇતિ ન્યાયેન તત્પરિહાર ઇતિ જ્ઞાપનાય ક્વચિદિ-ત્યુક્તમ્ । તથાચ તૌ ક્વચિત્સમ્ભવત ઇતિ પૂર્વેણ સમ્બન્ધઃ ।

૯) અત્રે એવી અરુચિ થાય છે કે જે પાપ દૂર કરવા સારુ જે શરણાગતિનો ઉપદેશ હોય તો તે ઉપદેશ વ્યર્થ છે. કારણ કે શરણાગતિના સિવાય પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કરવાથી પણ પાપ દૂર થઈ

શક છે તો પછી શરણાગતિનો જ ઉપદેશ શું કરવા કર્યો. તે અરુચિને દૂર કરવા માટે અન્ય પક્ષ કહે છે - 'દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ વા ક્વચિદુપશમિતૌ' અર્થાત્ - 'દુઃસાધ્યમાં ઇચ્છા અને તેનો ઉદમ આ બંનેનો ઉપશમ કીધો છે'. જે દિવસથી પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો તે દિવસથી પાપની સંભાવના જ નથી. અને જે કદાચિત્ પૂર્વપ્રારબ્ધ અપરાધ હોય તો તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ પ્રાયશ્ચિતાદિકથી થતી નથી કિન્તુ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુ પોતે જ તે પ્રારબ્ધનો નાશ કરી શકે છે. આ સિદ્ધાંતમાં 'જે અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરે છે તે બ્રહ્મહત્યાને તરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો અન્ય અધિકારીઓના માટે સમજવાં. આવી રીતે અલ્પપ્રયોજન પ્રાપ્ત છતાં ભવની દુઃસાધ્ય ઇચ્છા અને દુઃસાધ્યનો ઉદમ દૂર કરી દેવો એ પ્રભુનું મ્હોટું ઐશ્વર્ય છે. અર્જુન સાધારણ ભવ નથી કિન્તુ ભગવદીય છે. માટે તેના દોષોની નિવૃત્તિ અન્યથી થઈ શકે તેમ નથી અને જે તે ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ન કરે તો પછી કોઈ રીતે પણ દોષનિવૃત્તિ નહીં થાય. તે અગવડથી જ પ્રભુએ તેને શરણ જવાનો આદેશ કર્યો. તેથી 'તુ મહોર શરણે ઐ એમ કથનમાત્ર નહીં કિન્તુ પ્રભુએ અર્જુનેન પોતાના શરણનું દાન આપ્યું એમજ સમજવાનું છે. તો પછી ભગવદીય હોવાથી તેની દુઃસાધ્યમાં ઇચ્છા અને તેમાં પ્રવૃત્તિ બંને સંભવતી નથી તેથી તેનું કથન વ્યર્થ થશે એમ આશંકા ન થાય તેના માટે પાક્ષિકદોષનો પણ પરિહાર કરતાં કહે છે કે 'ક્વચિત્' - અર્થાત્ એવું ક્વચિત્ બને છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે 'ક્વચિત્ દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ ઉપશમિતૌ' કોઈક વખતે ભગવદીયને પણ ભ્રમાદિથી અથવા સંગાદિથી દુઃસાધ્ય યજ્ઞાદિકાર્યમાં ઇચ્છા અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તો તે સમયમાં તેની તે ઇચ્છા અને ઉદમને દૂર કરવાને માટે 'સર્વઘર્માન્ પરિત્યજ્ય' એ ઉપદેશ છે.

૧) તથાપિ લોકસંગ્રહાર્થ ધર્મકરણમુચિતમિત્યાશંક્ય તાત્પર્યાન્તરમાહ- 'અન્યસમ્મેલને વા બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્ત' ઇતિ । અયં ન્યાયો હનુમતિ પ્રસિદ્ધઃ । તથા ચ ધર્માન્તરસમ્બન્ધે શરણપદાર્થો ગચ્છતીતિ તદ્રક્ષાર્થમેવ ધર્મત્યાગ ઉક્ત ઇત્યર્થઃ । એકપદમપ્યત એવ । અન્યથા મામિત્યનેનૈવૈકત્વપ્રાપ્તેરિદં વ્યર્થ સ્યાત્ । તદર્થસ્તુ દેશકાલાપેક્ષારહિતમિતિ । અતો ન વિહતો ધર્મ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ ।

૯) યદપિ અન્યાશ્રય થાય તે માટે સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ તથાપિ 'લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ' ઇત્યાદિ વચનોના અનુસારે લોક મર્યાદાના રક્ષણના માટે તો અવશ્ય ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ ? તે શંકાને દૂર કરવા માટે બીજા તાત્પર્યનું અવતરણ કરે છે - 'વા અન્યસમ્મેલને બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તઃ' - 'અથવા અન્યાશ્રય નહીં થવાના વિષયમાં બ્રહ્માસ્ત્રનો ન્યાય આપ્યો છે. આ ન્યાય હનુમાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્-શ્રીમદ્રામાયણના સુઠ્ઠરકાંડમાં શ્રીપુરુષોત્તમના એકાન્તદાસ શ્રીહનુમાનજી જ્યારે પોતાના પ્રભુની આજ્ઞાથી શ્રીજનકનંદિની ની ખબર કાઢવા લંકાપુરીમાં ગયા. અને ત્યાં જ્યારે મેઘનાદે હનુમાનના ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવ્યું ત્યારે શ્રીહનુમાનજીએ કહ્યું છે કે યદપિ 'સ્તુતિ કરવાથી આ બ્રહ્માસ્ત્રથી હું બચી શકું છું તોપણ હું શ્રીરામનો એકાન્તદાસ અન્યનો આશ્રય કરી શકતો નથી.' એમ કહીને બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધનને સ્વીકાર્યું. પણ તે બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધાયાં છતાં રાક્ષસો બીજા દોરડાઓથી પણ બાંધવા લાગ્યા ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્ર જતું રહ્યું તેજ અત્રે સમજવું. અર્થાત્ - જો અર્જુનને અન્યધર્મોનો સંબંધ થશે તો શરણાગતિનો ભંગ થશે. તેથી અન્યધર્મોનો ત્યાગ કરાવવો જોઈએ. એમ સમજીને પ્રભુએ અર્જુનને સર્વધર્મોનો ત્યાગ

કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી જ 'માં એકમ્' આ ઠેકાણે 'એક' પદનો પ્રયોગ કીધો છે. તેનું પણ તાત્પર્ય તે જ છે કે અન્યનો આશ્રય નહીં કરીને મહારે શરણે જા. જે એમ કહેવાનું ન હોત તો 'મામ્' એતાવન્માત્ર કહેવાથી જ એકત્વનો લાભ કહી શકત. અને એમ હોતાં 'એકમ્' પદ વ્યર્થ થઈ જત. તેમ છતાં પણ જે 'એકમ્' પદ કહ્યું તેથી એમ માલુમ પડે છે કે અન્યાશ્રય નહીં કરવાથી જ શરણાગતિ સાંગ થાય છે. 'મામ્' પદનો એ અર્થ છે કે દેશકાલની અપેક્ષાથી રહિત. અર્થાત્ ધર્માદિકને દેશકાલની અપેક્ષા રહે છે અને મને (પુરુષોત્તમને) તેની અપેક્ષા રહેતી નથી. માટે 'તું મહારે શરણે જા'. ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને પણ ધર્મીનો આશ્રય લેવાથી ધર્મનો બાધ પણ ન થયો તે 'મામ્' પદનું સ્વાસ્થ્ય છે.

(૨) મુખ્યતાત્પર્યમ્

૧૦) પુરઃસ્ફૂર્તિકોઽયમર્થો વસ્તુતસ્ત્વન્યત્રૈવ તાત્પર્યમ્। તથા હ્યત્ર સ્વાત્મમાવે તાત્પર્યમ્। ધર્મત્યાગકથનેન ધર્મો ન વિહત ઇત્યત્ર હેતુરુચ્યતેન્યાસેત્યાદિ । મક્તિમાર્ગીયન્યાસો ઘોષભૂષણસીમન્તિનીષ્વેવેતિ પિતૃચરણૈઃ સંન્યાસપ્રકરણે નિરૂપિતમ્ । તથા ચ ન્યાસસ્ય આદેશઃ કથનમ્ । 'સન્ત્યજ્ય સર્વવિષયાનિ'ત્યાદિ । 'કાસ્ત્ર્યજ્ઞ ત' ઇત્યાદિ । 'કિંકરીણામિ'તિ ચ । નહિ કૈંકર્યે પૂર્વસિદ્ધો ધર્મસ્તિષ્ઠતિ । 'પતિસુતાન્વય-ભ્રાતૃબાન્ધવાનિ'તિ । 'એવં મદર્થોઽજિજ્ઞાતલોકવેદસ્વાનામિ'તિ ચ । એવં સતિ તત્યાગવચનં પૂર્વસિદ્ધમિત્યેતદપિ તત્સજાતીય-મિત્યર્થઃ । માવપ્રધાનત્વમત્રાપિ । તથા ચ સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય માં ધર્મિણં શરણં વ્રજેત્યર્થઃ ।

૧૦) આ અનુપદોક્ત અર્થ 'આપાતતઃ' (ઉપરથી દેખાતો) જણાતો છે. કિન્તુ વાસ્તવમાં તો શ્રીભગવાનનું તાત્પર્ય અન્યત્ર

જ છે. 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' આ શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવયુક્ત અધિકારીઓને માટે છે. આ રથને ધર્મ ત્યાગ કર એમ કહેવાથી ધર્મ ભંગ થયો નથી તેમાં હેતુ જણાવે છે 'ન્યાસાદેશेषુ' વગેરે વાક્યથી. ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ આહીરપત્નીઓમાં જ સિદ્ધ થયો છે એમ શ્રીઆચાર્યચરણે સંન્યાસનિર્ણયમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. (અર્થાત્-પ્રિયવિરહા-વરથામાં વિશ્વને પ્રભુમય જેવાથી નિજમનોરથાનુકૂલ તે તે શ્રંગારભાવોના આરવાદન કરતા શ્રીવ્રજવધૂઓના જેવા જ અધિકારનો આ શ્લોક વર્ણન કરે છે સર્વાત્મભાવ થતાં પદાર્થમાત્રને પ્રભુરૂપતા હોવાથી અને તેઓમાં પ્રગાઢભાવ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરતાં છતાં પણ ધર્મબાધ થતો નથી. સર્વાત્મભાવ બે પ્રકારનો હોય છે. એક મર્યાદામાર્ગીય અને બીજે પુષ્ટીમાર્ગીય. સર્વાત્મભાવ પ્રભુ વિરહભાવના ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે. અને તે વિરહભાવ લૌકિક વૈદિક ધર્મોના ત્યાગ કરવાથી થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય પ્રકરણમાં શ્રીમદ્ભલભા-ચાર્યચરણશ્રીએ કહ્યું છે કે પ્રભુના વિરહનો અનુભવ થવા માટે સર્વ ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેવળ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથી કલિયુગમાં પશ્ચાત્તાપ માત્ર થાય છે.) અને (૧) 'હે પ્રભો ! અમે સર્વ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરીને તારે સરણે આવ્યા છીએ' (૨) 'હે પ્રિય ! આ પૃથ્વી ઉપર આવી કોણ સ્ત્રી છે કે જે તમારા મધુર મૂર્છનાયુક્ત વેણુનાદને સાંભળી આર્યચરિતથી ચલાયમાન ન થાય' (૩) 'અમે તમારા દાસ છીએ અમારા મસ્તક ઉપર હસ્તને મૂકો.' અત્રે પ્રથમ વાક્યમાં વૈદિકધર્મોનો ત્યાગ, બીજામાં લૌકિકધર્મોનો ત્યાગ અને ત્રીજામાં ધર્મત્યાગ કરવાનું કારણ કહ્યું છે. અર્થાત્-એવા પ્રકારના દારચભાવમાં લોકવેદસિદ્ધધર્મોનું પરિપાલન થઈ શકતું નથી.

તેમજ 'અમે પતિસુત વંશ ભાતા સુહૃદ્ગ આદિનો પરિત્યાગ કરીને આવ્યા છીએ' મહારા માટે તે ગોપીજનોએ લોક વેદ અને સ્વીચ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કીધો હતો' ઇત્યાદિ વચનોથી પણ માલુમ પડે છે કે શ્રીગોપીજનોએ ભગવત્કૈંકર્ય હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કર્યો. માટે ભગવદ્દાર્યમાં દાર્યના સિવાય બીજા ધર્મોનું પાલન થઈ શકે તેમ નથી. વચનની ભાવપ્રધાનતા અહીં પણ જણાવી તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે 'સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને ધર્મી મહારે શરણ જા'.

૧૧) કર્મજ્ઞાનભક્તિમાર્ગા હિ મોક્ષાન્તા મગવદ્ધર્મપર્યવસાના એવ ન તુ ધર્મિપર્યવસાનાઃ । ત્રિષ્વપિ વિહિતત્વેનૈવ કરણમિતિ મગવદ્ધર્મરૂપાજ્ઞાપરત્વમેવેતિ તથા । સર્વાત્મભાવસ્ય કેવલધર્મિપર્યવસાનાત્મ એવ ભાવ ઉપદિષ્ટો ભવતિ । કિં ચ અકિચ્ચનેત્યાદિ - 'તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામા' 'તન્મનસ્કા-સ્તદાલાપા' ઇત્યાદિ । એતાદૃશા અકિચ્ચના યેષાં ક્ષણવિલમ્બોઽપિ સોદુઃ ન શક્યઃ । અન્યથા પ્રાતરાયાસ્યત્યેવેતિ કિમર્થમેતાવાનપ્રયાસઃ સ્યાત્ । તથા ચ સ્વવિવેકધૈર્યત્યાગ ઉક્તો ભવતિ । સર્વાત્મભાવયુક્તસ્યૈતત્યાગઃ સહજ ઇતિ નોપદેશાર્હ ઇત્યધિકાર એવ તેનોક્તઃ । તેન ભાવોત્પત્તેઃ પૂર્વમેવ તત્યાગો ભવતીતિ સૂચિતમ્ । અધિકારસ્ય તથાત્વાત્ ।

૧૧) કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ત્રણે મોક્ષપર્યન્તના સાધન છે. માટે ધર્મીને પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી કિન્તુ કેવલ મોક્ષરૂપ ભગવદ્ધર્મસુધી પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. અક્ષરપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ તે હરિનો ધર્મ છે. શ્રીહરિ સ્વયં ધર્મી છે. કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિ ત્રણે વિધિના અર્ધીન છે. વિધિ અથવા

તો વેદાદિની આજ્ઞા પણ શ્રીહરિનો ધર્મ છે. માટે જ ત્રણે માર્ગો વિધિના પરવશ હોવાથી ધર્મપર્યવસાન છે. કિન્તુ ધર્મી શ્રીહરિ સુધી પહોંચનાર નથી. અને સર્વાત્મભાવ તો પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, માટે ધર્મિપર્યવસાન છે. તેટલા જ માટે પ્રભુએ અર્જુનને કહ્યું છે કે 'સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મહારે (ધર્મીને) શરણે જ'. વળી પૂર્વમાં સામાન્ય અર્થમાં જે કહી આવ્યા તે અકિંચનાધિકાર, સર્વાત્મભાવયુક્ત શ્રીગોપીજનોમાં યુક્ત થાય છે. 'શ્રીહરિના માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો' 'શ્રીહરિને વિષે મનવાળાં તથા નિરંતર પ્રભુના ગુણોનું ગાન કરનારાં' ઇત્યાદિ સમાધિભાષાના વચનોથી જણાય છે કે શ્રીપ્રજ્ઞસીમલ્લેલીજનો અકિંચના હતાં. 'પ્રભુના માટે સર્વ વૈદિક-વૈદિક સાધનોને છોડીને કેવલ પ્રિયસંગમૈકકામ હતાં. તેથી દૈન્યભાવનાયુક્ત હતાં. અકિંચન હોવાથી જ એમને પ્રભુનો ક્ષણવિરહ પણ અસહ્ય હતો. જો કદાચિત્ તે અકિંચન નહીં હતાં અથવા નિર-સાધન નહીં હતાં તો 'પ્રભુ પ્રતિદિન મળે છે, એક દિવસ સંગમ ન થયો તેથી શું થયું, 'પ્રાતઃ પુનઃ આવશે' એમ સમજીને પ્રભુના મળવા માટે અતિશય પ્રયાસ નહીં કરતા. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવદીયોનો ધર્મ, વિવેકદૈર્યઆદિનો પણ તેઓએ ત્યાગ કર્યો હતો. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને ધર્મોનો ત્યાગ સહજ થાય છે માટે જ 'સર્વધર્માન્' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રભુએ સર્વધર્મત્યાગનો અકિંચનરૂપ અધિકાર રાખ્યો છે. અર્થાત્ શરણાગતિમાં અકિંચન અધિકારી છે, અને અહીં પણ 'અકિંચનાધિક્રિયોક્તા' વાક્યથી તેજ અર્થનું રહ્સોરણ કીધું છે. તેથી એમ પણ જણાય છે કે પ્રભુમાં ભાવ થવાનાં પહેલાં જ અકિંચનાધિકાર થવા માટે સર્વધર્મત્યાગ અપેક્ષિત છે. કારણ કે અધિકારના પૂર્વમાં તેવા ત્યાગની અપેક્ષા હોય છે.

૧૨) તત્રાપિ ક્લેશો ભગવત્તિરોધાનજન્યઃ શ્રૂયત્ત્વમિતિ કથં
 નિસ્તાર ઇત્યાશંકાનિરાસાર્થ - 'કાર્પણ્યં વાઙ્મુક્તમ્' । એતન્ન,
 સર્વસાધનવૈફલ્યે, 'રુરુદુઃ સુસ્વરં રાજન્કૃષ્ણદર્શનલાલસા'
 ઇત્યત્રોક્તં દૈન્યમ્ । તેન ન ક્લેશો ભાવીતિ ભાવઃ । ભાવે વા
 પુરુષાર્થરૂપત્વાત્ક્લેશસ્ય ન કાચિન્ન્યૂનતાપીત્યાહ'મદિતરે'
 તિ । ઇતરસ્મિન્મજનમિતરભજનમ્ । તથા ચ યથાહં મજ્જામિ તથા
 સ્વામ્યપિ ભજત્વિત્યપેક્ષા તથા કૃતેત્યર્થઃ । તદુક્તં 'નાહં તુ
 સખ્ય' ઇત્યાદિના ।

૧૨) અત્રે એમ પ્રશ્ન થ.ચ છે કે 'અકિચ્ચન થવામાં કિંવા
 સર્વધર્મત્યાગપૂર્વક શરણાગતિમાં પણ પ્રભુના પ્રગટ નહીં થવાથી
 દુઃખ તો રહ્યું જ'. તેના ઉત્તરમાં કહિયે છીએ કે તો પછી
 શરણાગતિમાં ધર્મત્યાગને દૈન્યરૂપ અંગ સમજવું. કાર્પણ્ય એટલે
 દીનતા અને અંગ એટલે ઉપકારક. અર્થાત્ - સર્વધર્મત્યાગરૂપ
 દીનતા રાખવાથી હલમાં ઉપકાર થશે. હલપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે
 જ્યારે અન્વેષણ, અનુકરણાદિ સર્વસાધનોથી પણ પ્રભુ પ્રગટ
 ન થયા ત્યારે તે સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને પ્રભુદર્શનની
 અત્યુત્કંઠાથી શ્રીપ્રજ્ઞભક્તોએ વિલાપ કર્યો. આવું દૈન્ય અહીં
 પણ લેવું. અંગરૂપ સર્વધર્મત્યાગ કરવાથી દૈન્ય થશે અને દીનતા
 થવાથી જ હલરૂપ પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થશે અને તેના પ્રાદુર્ભાવ
 થવાથી સર્વ ક્લેશોનો નાશ થશે. વારતવમાં તો ક્લેશ હોય તો
 પણ કંઈ હાનિ નથી. કારણ કે તે ભગવદ્વિરહરૂપ ક્લેશ તો મુક્ત
 લોકોને પણ વાંચિત છે માટે પુરુષાર્થરૂપ છે તેથી કોઈ ખતની
 ન્યૂનતા નથી. આ વાત 'મદિતર' ઇત્યાદિ પક્ષાન્તરથી કહે છે.
 અર્થાત્-હું જેમ પ્રભુનું ભજન કરું છું તેમ પ્રભુ પણ હલદાન ઢાંચા
 મ્હારું ભજન કરે ઇત્યાદિ અપેક્ષા ન રાખવી. તેથી જ પ્રભુએ પણ
 કહ્યું છે કે 'હે પ્રિયાઓ મ્હારા ભક્તોનું પ્રત્યક્ષ ભજન સદા

નથી કરતો કારણ કે કૃતાર્થ હોવાથી તેમની વૃત્તિ ચ્યુત થઈ જાય.’

૧૩) યદ્વા ‘સર્વધર્મા’નિતિસ્વામિવિશેષણમ્ । એવં સતિ તાન્ પરિત્યજ્ય શરણભૂતં માં વ્રજ પ્રાપ્નુહીત્યર્થઃ । સર્વાત્મભાવવત્સ્વેવ હ્યાનન્દદાનાર્થં બ્રહ્મધર્માનપ્યાત્મારામત્વાદીન્મગવાંસ્ત્યક્તવા-નિતિ । તથા ચ મમ એતાદૃશમક્તમપહાયાન્યમજનાપેક્ષણં તથેત્યર્થઃ । ન ચૈતાદૃશો ભાવઃ સાધનૈર્ભવિતું શક્નોતીતિ સાધનૈરિમં ભાવં સાધયિષ્યામીતીચ્છોદ્યમૌ તથા । સાક્ષાત્સ્વરૂપસમ્બધિનાં સ્વરૂપત એવ જાતેઽપ્યાધુનિકાનાં સાધનૈર્ભવિષ્યતીતિશંકાભાવાય ‘ક્વચિદિ’ ત્યુક્તમ્ । કિञ્ચૈતદ્વાવયુક્તસ્યાન્યમેલનમપિ ન । યથેતરમેલને બ્રહ્માસ્ત્રગમનં તથૈતદ્વાવે સતિ નાન્યમેલનમિત્યર્થઃ । અસ્મિન્નપિ સ્વામિવિશેષણં જ્ઞેયમ્ । તસ્માદ્ઙ્ઠર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણા’મિત્યાજ્ઞા સિદ્ધો ન તથેત્યર્થઃ । તસ્ય મર્યાદાત્વાત્યાગસ્ય ચ પુષ્ટિરૂપત્વાદિતિ ભાવ ઇતિ હૃદયમ્ ।

૧૩) અથવા ‘સર્વધર્માન્’ આ પદને સ્વામીના સાથે લગાડવું. અર્થાત્ ‘તું મહારા (ભગવાનના) પણ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને મહારે સરણે આવ’ આવો અર્થ કરવો. જેઓને સર્વાત્મભાવ થયો છે તેવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તોને આનન્દ આપવા સારુ જ ભગવાન પોતે પોતાના આત્મારામ આપ્તકામ આદિ ધેમાને છોડીને તંમનુ અનુસરણે કેર છે. તો હવ આ અથ થેયા ‘તું પણ એવા ભક્તોને મૂકીને અન્યનું ભજન કે અપેક્ષા કરતો નથી’ અર્થાત્ તેમના સાથે અનેક ખતની કીડા કરે છે. પ્રભુ પણ જેમની ઇચ્છાના અનુસાર કીડા કરવા લાગે એવા ભક્ત થવું અને તેવો પ્રભુમાં ભાવ થવો સાધનોને શક્ય નથી. કિન્તુ

કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ આ ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. તો પણ જો કોઈ એમ ધારે કે હું સાધનોથી આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીશ તેવાઓની શંકાને પણ દૂર કરવા સારુ કહે છે કે 'આ વાત દુઃખથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં માટે તેવી ઇચ્છા કરવી નહીં અને તે વિષયમાં ઉદ્યોગ પણ કરવો નહીં' કેવલ મ્હારો આશ્રય લેવો. આ પક્ષમાં 'હે અર્જુન ! સાધન-અશક્ય વિષયમાં ઇચ્છા-ઉદ્યમોને છોડીને તું મ્હારો આશ્રય લે' આ અર્થ સમજવો. અહીં એમ શંકા થાય છે કે યદ્યપિ અવતારદશામાં જેને સ્વરૂપસંબંધ હતો તેને સાધનોથી નહીં કિન્તુ સ્વરૂપબળથી તે ભાવ પ્રાપ્ત હતો. પણ હમણાં જેને તેવો સંબંધ નથી તો તેને સાધનો દ્વારા જ તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે? તો તેના ઉત્તરમાં 'ક્વચિત્' એ પદ સમજવું. અર્થાત્ તેવા ભક્તોને પણ જ્યારે સ્વરૂપબળથી પણ તેવો ભાવ ક્વચિત્ જ મળ્યો છે સર્વદા નહીં. તો પછી સાધનોના બળથી તો ક્યાંથી મળે. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને પણ અન્યના સાથે સમ્બંધ રાખવો યુક્ત નથી. આ વાત 'અન્યસમ્મેલને વા' આ પક્ષાંતરથી કહી છે. શ્રીહનુમાનને ઇન્દ્રજિતે બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધ્યા કિન્તુ હનુમાને વિચાર્યું કે યદ્યપિ પ્રાર્થના કરવાથી બ્રહ્માસ્ત્ર શાન્ત થઈ શકે છે છતાં પણ હું શ્રીરામનો દાસ હોઈ શ્રીરામથી અલગ બીજને પ્રાર્થના કરવી ઠીક નહીં. તેથી તેમણે પ્રાર્થના કરી નહીં અને બંધનની દશામાં ઉભા રહ્યા, પરંતુ રાક્ષસો દોરડા વગેરેથી બાંધવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માસ્ત્રે હનુમાનને છોડી દીધા, તેમ અહીં પણ સમજવું. અર્થાત્ તેવો ભક્ત યદિ પ્રભુથી ઇતરના સાથે પણ સંબંધ રાખે તો ભગવદ્ભાવ તેનો સંબંધ છોડી દે છે, આવી રીતે સર્વાત્મભાવના રહેતાં બીજનો મેળ થઈ શકતો નથી. તેથી સર્વધર્મો (અન્યાશ્રય) ત્યાગ કરીને એક મ્હારે શરણે આવ.'

આ અર્થમાં પણ 'સર્વધર્માન્' આ પદ સ્વામીનું વિશેષણ કરવું. તેથી જ 'મર્તુઃશુશ્રૂષણં સ્ત્રીણામ્' ઇત્યાદિ ભગવદાજ્ઞાસિદ્ધધર્મનો પણ 'સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય' આ કહેવાથી બાધ ન થયો. કારણ કે પતિની સેવા કરવી આ મર્યાદાનો ધર્મ છે. અને અનુગ્રહ થયા બાદ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને તો સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો એ જ ધર્મ છે. તે ધર્મ મર્યાદારૂપ છે અને આ ધર્મ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) રૂપ છે માટે અધિકારતા ભિન્ન હોવાથી અનુગ્રહમાર્ગમાં મર્યાદાધર્મનો ત્યાગ કરવાથી બાધ નથી.

૧૪) નનુ પાર્થસ્યૈતદ્ભાવાનુત્પત્તેરયમુપદેશાર્થ ઇતિ કથમવધાર્યત ઇતિ ચેત્ । ઉચ્યતે । ભગવાન્શાસ્ત્રાર્થ પ્રતિપાદયતિ । તત્ર યથાધિકારો બોધ ઇતિ દિક્ । અસ્મિન્પક્ષે ભગવદતિરિક્તસ્ય ભગવદ્ભાવપ્રતિબન્ધકત્વેનાનિષ્ટત્વાત્સર્વસ્યૈવ પાપરૂપત્વમ્ । તથા ચ તેમ્યસ્તથા કરિષ્યામીત્યર્થઃ । એતનાયં ભાવ એતત્પ્રતિબન્ધકાપગમશ્ચ ભગવતૈવેતિ જ્ઞાપિતમ્ । અથવા પાર્થેઽપ્યયં માવો માવીતિ જ્ઞેયમ્ । અન્યથા પૂર્વશ્લોકે 'મામેવે'ત્યેવકારો વ્યર્થઃ સ્યાત્ । મામિત્યનેનૈવ ભગવદૈક્યપ્રાપ્તેઃ । તથા ચ સર્વાત્મભાવવિષયધર્મિમાત્રમેષ્યસીત્યર્થઃ સમ્પદ્યતે । તથા ચ પૂર્વ તત્સાધનમુક્ત્વોત્તરેણ તં માવમેવોપદિષ્ટવાન્ । અતએવ 'દ્વજે'તિ મધ્યમપુરુષપ્રયોગ'સ્ત્વા'મિતિ ચોપપદ્યતે । ભગવદ્ભાવ્યેનૈતદ્ભાવસ્વરૂપજ્ઞાને સતિ મોક્ષાધિકપરમપુરુષાર્થ-રૂપભાવાપ્રાપ્તિજ્ઞાનેન ભગવદિતરસ્ય સર્વસ્યૈવ પ્રતિબન્ધકત્વ-જ્ઞાનેન ચ તસ્મિન્ શોચન્તં પાર્થમાશ્વાસયિતુમુત્તરાદ્ધઃ ।

(૧૪) અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે ભલે વ્રજભક્તોમાં સર્વાત્મભાવ હશે પણ અર્જુનમાં તે ભાવ દેખાતો નથી. તો પછી 'સર્વધર્માન્' શ્લોકરૂપ ઉપદેશનો પૂર્વોક્ત અર્થ છે એમ નિશ્ચય

કેમ કરી શકાય. તેનો ઉત્તર એટલો જ કે પ્રભુ ભુવોના અધિકારાનુસાર શાસ્ત્રના તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં પોતપોતાના અધિકારને અનુકૂલ અર્થનો જોધ થાય છે. કનિષ્ઠ અધિકારીને કનિષ્ઠ, અને ઉત્તમાધિકારીને ગૂઢ અર્થ રહુ છે. સર્વાત્મભાવપક્ષમાં પ્રભુના સિવાય લૌકિક-અલૌકિક ધર્મ આદિ બધા, ભાવના પ્રતિબંધક છે તેથી જ તે અનિષ્ટ અને પાપરૂપ છે. તેથી ઉત્તરાર્દ્રનો અર્થ એમ કરવો કે, 'પ્રભુભાવના જેટલા પ્રતિબંધક છે, પછી તે લૌકિક હોય કે અલૌકિક તે બધાથી હું તને છોડાવીશ તું શોક મા કર'. તેથી એમ પણ જણાય છે કે તેવા ભાવનું દાન અને પ્રતિબંધકોનું દૂર કરવું એ બંને પ્રભુના જ હાથમાં છે. સાધનોથી શક્ય નથી. અથવા અર્જુનને પણ તે ભાવ પ્રાપ્ત થવાનો છે તેથી તેનો ઉપદેશ સાર્થક છે વ્યર્થ નથી. બે પ્રભુ અર્જુનને તે ભાવનું દાન ન આપે તો પછી 'મન્મના' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં 'માં એવ ઇષ્યસિ' (તું મને જ પ્રાપ્ત થશે) એમ નિશ્ચયવાચક 'એવ' શું કરવા કહે. કારણ કે 'માં ઇષ્યસિ' (મને પ્રાપ્ત થશે) એટલાથી જ સ યુજ્ય (એક્ય) તો બણવામાં આવી શકત તેથી માલુમ પડે છે કે અર્જુનને પણ સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થવાની છે. 'માં એવ' નો એવો અર્થ બણવો કે તું, સર્વાત્મભાવનો વિષય જે હું તે મને પ્રાપ્ત થશે'. અર્થાત્ પહેલાં તને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થશે અને તે પછી હું પ્રાપ્ત થઇશ. તેથી જ 'વ્રજ' એ મધ્યમપુરુષની ક્રિયા અને 'ત્વામ્' આ યુષ્મત્ શબ્દવાચી કર્તાનો પ્રયોગ અનુરૂપ થાય છે. હવે એટલી આશંકા બાકી રહી કે જ્યારે અર્જુનને સર્વાત્મભાવ થવાનો છે તો પછી શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્રનો અર્થ શું કરવો ? તેનો ઉત્તર આ બણવો કે યદપિ પ્રભુના ઉપદેશથી અર્જુનને તે ભાવરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન તો થયું. તથાપિ મોક્ષથી અધિક અને અલૌકિક તે ભાવ મને ન મળ્યો, અને તેની

પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધકો ઘણાં છે કિંવા પ્રભુના સિવાય બધા તેના પ્રતિબંધક જ છે, એમ ભાન થવાથી અર્જુનને ઘણો શોક અને અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ હતા. તેને દૂર કરવા માટે પ્રભુએ 'અહં ત્વા' ઇત્યાદિ વડે અર્જુનને આસ્વાસન માટેનો ઉત્તરાર્હ છે.

૧૫) એતદ્ભાવત્ત્વેન તદપ્રસિદ્ધિ'રિદં તે નાડતપસ્કાયે' ત્યાદિના નિષેધાત્સ્વહૃદય એવ નિગૂઢત્વેન સ્થાપનાદિતિ જ્ઞેયમ્ । અત એવ સ્વસ્ય કેવલભગવદીયત્વચ્ચાપનાય 'કરિષ્યે વચનં તવે'ત્યુક્તમ્ । ન તુ 'શત્રૂન્હનિષ્યે' 'રાજ્યં મોક્ષ્ય' ઇતિ વા । તથા ચ તત્કરણમાજ્ઞાપાલનમેવેત્યુક્તમ્ । કિચ્ચ એતદ્ભાવત્ત્વેનાત્યુદારત્વેનાન્યત્ર સર્વત્રૈવ તુચ્છબુદ્ધિર્મવેન્નાન્યસ્ય । ઇતોડપિ પાર્થે તદ્ભાવત્ત્વં લક્ષ્યતે । અન્યથા સ્વતો વેદવાક્યવિચારેણ ગુર્વાદિવધાદ્વિમુખસ્ય તદ્વિરુદ્ધવાક્યશ્રવણે ચોમયોરપિ તદ્વાક્યત્વાત્સમાનબલત્વેન સંશયજનકત્વમેવ સ્યાદિતિ ન તત્ર નિઃસંદિગ્ધા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ । અતએવ ધર્મિણિ હૃદયં ગતે ધર્મમાર્ગસ્ય દુર્બલત્વમિતિ જ્ઞાત્વા 'સ્થિતોડસ્મિ ગતસન્દેહ' ઇત્યુક્તવાન્ । અતએવ 'નારાયણપરા લોકે ન કુતશ્ચન બિમ્યતિ' ઇત્યાદિ શિવવાક્યમ્ । રાજ્યાદ્યર્થ ગુર્વાદિમારણં તુ મોહકાર્યમેવેતિ 'નષ્ટો મોહ' ઇતિ ન વદેચ્ચેતિ નિગૂઢાશયઃ ।

૧૫) 'અર્જુન આવા ભાવવાળો હતો' એવી પ્રસિદ્ધિ જે લોકમાં ન થઈ તે તો અર્જુનની ઇચ્છાથી જ. કારણ કે પ્રભુએ 'ઈદં તે નાતપસ્કાય' ઇત્યાદિ શ્લોકો થકી તે ભાવને અન્યત્ર પ્રકટ કરવાનો નિષેધ કર્યો હતો. તેથી અર્જુને પણ પોતાના હૃદયમાં ગૂઢ રાખ્યો. બીજાઓને કહ્યો નહીં. તેથી જ વધારે સંકલ્પ વિકલ્પ ન કરીને અર્જુને પણ સમાપ્તિમાં 'હું આપનો છું' એમ જાહેર કરવા એમજ કહ્યું કે 'હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે

કરીશ.' કિન્તુ એમ ન કહ્યું કે 'શત્રુઓને મારીશ' કિંવા 'રાજ્યનો ઉપભોગ કરીશ' તેમ છતાં અર્જુને જે શત્રુઓને માર્યા અથવા તો રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો તે તો માત્ર પ્રભુની આજ્ઞાનું પરિપાલન હતું. તે અમે પૂર્વમાં કહી આવ્યા છીએ. અર્જુનને તે ભાવ મળ્યો તેમાં એકબીજું પણ કારણ છે તે આ કે જ્યારે એવો ભાવ મળે છે ત્યારે તે ભાવવાળા પુરુષનો આશય અતિ ઉદાર થઈ જાય છે. પ્રભુના સિવાય અન્યત્ર તેને તુરછભાવના થાય છે. તેને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી. અને અર્જુનમાં તે બધું દેખાય છે. કારણ કે તેણે નિઃસંદેહ અને નિર્ભય થઈને કહ્યું કે 'હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ' તેથી નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુનને પણ તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. જે અર્જુનને તે ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો ભગવદ્ભક્ત્યરૂપ વેદાદિના વિચારથી જ્યારે પોતે દ્રોણાદિહનનો નિષેધ કર્યો, અને પ્રભુએ તેના વિરુદ્ધ દ્રોણાદિહનનની આજ્ઞા કરી તે સાંભળી અર્જુનને મનમાં સંદેહ થવો જોઈએ. 'ગુરૂની તો શું પણ પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવી જોઈએ' ઇત્યાદિ વેદશાસ્ત્રના વચન, અને તેથી વિરુદ્ધ તે સમયના પ્રભુનાં વચન, તે બંને પ્રભુના વચન હોવાથી સમાન છે 'માટે હવે મહારો કેમ કરવું' એમ અર્જુનને સંદેહ થવો જોઈએ, પ્રવૃત્તિ નહીં. પણ અર્જુનની તો ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણે કરવામાં નિઃસંદેહ પ્રવૃત્તિ જ થઈ. તેથી જણાય છે કે અર્જુનને ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અને માટે જ પ્રભુના (ધર્મીના) હૃદયમાં આવવાથી ધર્મમાર્ગ દુર્બલ દેખાવા લાગ્યો અને અર્જુને સ્પષ્ટ કહ્યું કે 'હે પ્રભો હવે મહારો સંદેહ દૂર થવો છે' શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ તેમજ કહ્યું છે કે 'નારાયણ તત્પર પુરુષને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી' રાજ્યાદિના માટે ગુરુહનનાદિ કાર્ય મોહનું જ કાર્ય છે તોપણ અર્જુને જે 'પ્રભો હવે મહારો મોહ નષ્ટ થવો' એમ કહ્યું તેથી

शृणुय छे डे तेने ते भाव प्राप्त थवाथी निर्भीङ्गता प्राप्त थछ. अने ते निर्भय निःसंदेह थयो हतो.

१६) यद्वा - सर्वात्मभाववतां वार्ताश्रवणेन तस्य मोक्षाधिकपरमपुरुषार्थत्वज्ञानेन तदर्थं भगवद्भजनादावपि कृते यदा न तत्प्राप्तिः । तस्य चावश्यमपेक्षणीयत्वेनात्यार्तिर्भवेत् । भगवदनुग्रहविशेषैकलभ्यत्वज्ञानं च तदा स्वाशक्यत्वज्ञानेन तादृशानुग्रहकरणे तद्भावप्राप्तौ च भगवानेव शरणमिति शरणागतिर्भवति । ततश्च तद्भावप्राप्तिः । उभयमपीदं फलरूपमितरसाधनासाध्यमिति वर^१वद्वास्यन्नाह 'सर्वधर्मानि' ति । उक्तरीत्या लौकिकवैदिकभगवद्धर्मानेतदसाधनत्वात्त्यक्त्वा 'मां शरणं ब्रजे'त्युत्तरार्द्धस^२हितेन शरणागतिदानम् । तदनन्तरमेकं केवलभावविषयं 'मां ब्रज' प्राप्नुहीति तद्भावदानम् । तदैव शोकनिवृत्तिरपि भविष्यतीत्याह - 'मा शुच' इति । केवलभावलभ्यरसस्यैव तन्निवर्तकत्वात् । अतएव भागवते 'शोकनाशन'मिति तद्विशेषणम् । एवं सर्वमवदातम् ।

इति पितृचरणकृपातो गोपीपतिचरणरेणुघनिना यः ।

श्री^३विडुलेन विवृतो भावो मयि स स्थिरो भवतु ॥ १ ॥

इति श्रीमदग्रिकुमारविरचितं श्रीन्यासादेशविवरणम् ।

१ अस्मिन्नर्थेऽत्राऽऽशिषि लोट् ज्ञेयः ।

२ तन्त्रेणाऽत्र वाक्यद्वयम् । एकेन शरणदानमन्येन तद्भावदानम् ।

३ यत्त्वत्र कैश्चन 'श्लोऽकोयमन्यदीय एवात्राऽऽपतित' इत्युद्भूयते तत्र विचारसहम् । यद्वि रीतिरेषाऽपि यत्स्वकृते स्वनामस्थापनमिति ।

૧૬) અથવા તો સર્વાત્મભાવયુક્ત ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમની કથાનું શ્રવણ કરતાં કરતાં જણાવા લાગે છે કે સર્વાત્મભાવ, મોક્ષથી પણ શ્રેષ્ઠ, અને અધિક પુરુષાર્થ છે. જ્યારે ભગવદ્ભક્તિ ઇત્યાદિ સાધનોથી પણ તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી, ત્યારે તેને મેળવવાની અતિ ઉત્કંઠા અને તેના અભાવના લીધે દુઃખ થાય છે. તે વખતે જીવને ભાન થાય છે કે આ ભાવ અન્ય સાધનોથી નહીં કિન્તુ કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે છે. અને તેવો અનુગ્રહ થવો મહારા હાથની વાત નથી. જેનાથી તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય તેવો અનુગ્રહ અને તે ભાવ, એ બંને શ્રીપ્રભુના જ હસ્તમાં છે તેથી હવે મહારા પ્રભુજ શરણ છે એમ વિચારીને પ્રભુની શરણાગતિ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રભુને શરણે જવાથી તે ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા પ્રકારની શરણાગતિ અને તે સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ, એ બંને હલરૂપ છે માટે સાધનોથી મળી શકે નહીં. અતએવ પ્રભુ કરુણાથી તે બંને વરદાનની પેઠે અર્જુનને આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે 'સર્વધર્માન્' ઇત્યાદિ, અર્થાત્ - 'હે પાર્થ ! લૌકિક (રાજ્યભોગાદિ) વૈદિક (યજ્ઞાદિ). ધર્મો તથા શ્રવણાદિ ભક્તિ તે સર્વ મહારા અનુગ્રહ વિના મહારી પ્રાપ્તિમાં સાધન થઈ શકતાં નથી. અને તેથી તેમનો પરિત્યાગ કરીને તું મહારે શરણે આવ.' એમ એક વાક્યથી અર્જુનને શરણાગતિનું દાન કરે છે અને તન્તરીત્યા બીજા વાક્યથી 'એકમાં' અર્થાત્ 'કેવલ ભાવથી પ્રાપ્ય મને પ્રાપ્ત થા'. એમ કહીને તેવા ભાવનું પણ દાન કરે છે. તેવા ભાવ થકી જ તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. તેથી આજ્ઞા કરે છે કે 'શોક મા કર' કારણ કે એક માત્ર ભાવ પ્રાપ્ત રસથી જ સર્વ શોકોનો નાશ થાય છે. તેથી જ શ્રીમદ્ ભાગવતના હલપ્રકરણમાં ભગવદ્સને 'શોકનાશનં' એવું વિશેષણ દીધું છે. એમ પૂર્વમાં જે કહી આવ્યા તે સર્વયુક્ત છે.

શ્રીગોપીશંની ચરણરજથી ઘનવાન એવા (મે)
શ્રીવિહલેશદીક્ષિતે પિતા શ્રીશ્રીમદ્દલભાચાર્યના
ચરણાનુગ્રહથી જે ભાવનો પૂર્વોક્તરીતે પ્રકાશ કર્યો
છે તે ભાવ મહારા હૃદયમાં સ્થિર રહો ॥ ૧ ॥

શ્રીઅગ્નિકુમાર વિરચિત ન્યાસાદેશવિવરણ સમ્પૂર્ણ ।

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरणविरचितम् ।

श्रीगीता तात्पर्यम्

श्रीमत्प्रभुचरण, शिष्टाचार परिपालनने माटे ग्रंथना
पूर्वमांगुरुप्रणामरूप मंगल आचरण करे छे.

पितृपादाब्जयुगलं प्रणमामि कृपामघु ।
यत्कुलं गोकुलेशेन स्वीकृतं कृपया स्वतः ॥ १ ॥

अर्थ - श्रीगोकुलपति भगवाने जेमना कुलने पोतानी
छरछाथी अनुग्रह करी स्वीकार कर्यो छे, ते श्रीमद्वल्लभाचार्यना
चरणनलिन मां प्रणाम करुं छु ॥ १ ॥

प्रतिज्ञा

अतस्तद्वदनाम्भोजच्युतगीतामृताम्बुधिम् ।
आविर्भावे हेतुमीशानुग्रहाद्विमृशाम्यहम् ॥ २ ॥

अर्थ - अटला माटे भगवदाविर्भाव थवामां कारण जे
भगवानना मुभारविन्दथी प्रकट थयेल गीतारूप अमृतसमुद्र छे,
अमनी जे कृपाथी अमां अवगाहन करुं छुं अर्थात् भगवद्
गीताना तात्पर्यने संक्षेपथी निरूपण करुं छुं ॥ २ ॥

पूर्वपक्षः

स्वयं स्वतत्त्वं हि हरिः पार्थायोपदिशत्यदः ।

તદાદૌ ધૃતરાષ્ટ્રસ્યામક્તસ્ય વચસા ન હિ ॥ ૩ ॥
 ઉપક્રમો યુક્તરસ્તત્પુત્રસ્યાપિ વા કથા ।
 પાર્થસ્યાપિ વિષાદોઽયમતદ્રૂપત્વતસ્તથા ॥ ૪ ॥
 ઉપદેશે હેતુતયા સ ઉક્ત ઇતિ ચેન્ન હિ ।
 વિક્ષેપાત્મત્વતઃ શાન્ત્યાઘરૂપત્વાદપિ સ્ફુટમ્ ॥ ૫ ॥
 અત્રાધિકારાભાવસ્ય જ્ઞાપકત્વાચ્ચ લૌકિકી ।
 કથા યુક્તા તથાભૂતા, ન તુ વિદ્યોપદેશનમ્ ॥ ૬ ॥

અપરં ચ,

બ્રહ્મવિદ્યા શ્રવણતઃ સર્વત્યાગો વિરાગતઃ ।
 યુક્તઃ સ્યાન્ન તુ ગુર્વાદિહનનં રાજ્યભોગિતા ॥ ૭ ॥
 એવં પૂર્વોત્તરકથા વિરુદ્ધમિવ માતિ હિ ।
 ઉપદેશનમીશે તુ ન તથા સમ્ભવત્યપિ ॥ ૮ ॥
 અતઃ સંદંશપતિતા વિચારકમતિર્બત ।

અર્થ - શ્રીમત્પ્રભુચરણ (શ્રીગુરુસાંઇભ) શ્રીવિક્કલનાથ-
 દીક્ષિત, ભગવદ્ગીતાના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરવા માટે પ્રથમ
 પૂર્વપક્ષમાં કહે છે કે જ્યારે ભગવાન્ સ્વયં પોતાના તત્ત્વનો
 ગીતારૂપે અર્જુનને ઉપદેશ કરવા માંગે છે તો એવા ઉપદેશના
 આદિમાં અભક્ત અને ભક્તદ્વેષી ધૃતરાષ્ટ્રની વાણીથી ઉપક્રમ
 થવો યોગ્ય માલુમ પડતો નથી અને આજ રીતે તેવાજ દુષ્ટ એના
 દુર્યોધન વગેરે પુત્રોની કથા પણ પ્રારંભમાં ઠીક લાગતી નથી.
 તેમજ અર્જુન ક્ષત્રિય છે તો એનું આ રીતે ગભરાઇ જવું અને
 ભયભીત થવું પ્રારંભમાં નહીં કહેવું જોઈએ, કદાચિત્ ઉપદેશમાં
 અર્જુનનો વિષાદજ હેતુ છે એમ સમજીને સમાધાન કરવામાં આવે
 તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે ઉપદેશના પહેલાં જ વિષાદ
 થવાથી ઉપદેશ શ્રવણ કરવામાં અર્જુનને વિક્ષેપ થવો સંભવ
 છે, કારણ કે ઉપદેશશ્રવણ સમયે શાન્તિની અપેક્ષા છે અને

વિષાદ શાન્તિનો ભંગ કરવાવાળો છે. તેમજ આથી એમ પણ જણાય છે કે શ્રવણ કરતી વખતે જેને વિષાદ અને અશાન્તિ છે તેવા અર્જુનને ઉપદેશ સંભળવાનો અધિકાર રહેતો નથી. તેથી તે વિષાદને દૂર કરવા માટે ભગવાને પણ કોઈ અનુરૂપ લૌકિક આખ્યાયિકા કહેવી જોઈતી હતી, નહીં કે શાન્ત દાન્ત અધિકારીને યોગ્ય આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. જેમ ગીતાના ઉપક્રમ બાબતમાં જતજતના તર્કો સામે આવે છે તેમ ઉપસંહાર બાબતમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન વડે ઉપદેશ અપાયા બાદ વિદ્યાના શ્રવણ થકી અર્જુનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો જોઈતો હતો અને તેવા વૈરાગ્યથી રાજ્ય વગેરે સર્વ અનાત્મવસ્તુઓનો પરિત્યાગ થવો જોઈતો હતો, કિન્તુ પોતાના ગુરુ તથા પૂજ્યવર્ગનું હનન કરવું તો સર્વથા અયુક્ત જ હતું. આ રીતે ગીતાના ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર બંને અનેક તર્કોથી પરાહત થયેલા જેવા માલુમ પડે છે. ખરેખર જોવામાં આવે તો આજ વિરુદ્ધ જેવું જણાય છે કે સર્વની રક્ષા કરનાર - ધર્મની સંસ્થાપના કરનાર સ્વયં ભગવાને અર્જુનને પૂજ્યહનન કરવાનો ઉપદેશ કેમ કરીને કર્યો છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાપરનો વિચાર કરતાં વિચારકની બુદ્ધિ તપેલી સાણસીના વચમાં આવી પડે છે.

ઉત્તરપક્ષ:

एवं सति वदामस्त्वां तात्पर्यं कृपया हरेः ॥ ९ ॥

મક્તિમાર્ગરીતિર્હિ અલૌકિકી, ન સાધારણરીત્યા નિર્ણયઃ કર્તુ શક્યઃ । પાર્થા હિ મક્તિમાર્ગેઙ્ગીકૃતાઃ સ્વીયત્વેન । પાર્થાસ્તુ 'દેવો ભગવાન્મુકુન્દો ગૃહીતવા' નિત્યતેવ વિદુરવાક્યમ્ । એવં સતિ 'બ્રાતાઽપિ બ્રાતરં હન્યા' દિતિ ન્યાયેન લોકવદ્રિપૂન્માર-યિત્વા રાજ્યં કુર્યુસ્તદા રાજ્યે ભગવત્સમ્બન્ધાભાવાત્તદ્ભોગે

भगवदीयत्वं न भवेत् । एवं सति पार्थस्य स्वतस्ततो
 निवृत्युक्त्वा लौकिकरीत्यभाव उक्तो भवति । 'क्षत्रियाणामयं
 धर्म' इति वचनात् शूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वीररस एवोत्पद्यते
 वस्तुस्वभावात्, न तु वैराग्यं. पार्थं च तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव
 हेतुः । अन्यथा तु तुल्ययोगक्षेमत्वाद्द्वारार्हेष्वपि तदुत्पत्तिः
 स्यात् । एतज्ज्ञापनायैवाऽऽदौ घृतराष्ट्रतत्पुत्रकथोक्ता, तथा
 तदुत्साह उक्तो भवति । भगवदीयस्य तु भगवत्कार्योन्मुख्येव
 मतिरुचिता तद्विरुद्धा कुमतिरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु
 गुर्वादिहननस्य निषिद्धत्वात्ततो निवर्तिका मतिर्मतित्वेन
 नोच्येत । तदुक्तं भीष्मेण 'व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य
 स्वजनवधाद्धिमुखस्य दोषबुद्ध्या । कुमतिमहरदात्मविद्यया
 य' इति । एतेन भक्तिमार्गीय मर्यादा लोकवेदातीता । अतस्ता-
 वादाय भक्तिमार्गो न विचारयितुं युक्तस्तदतीतत्वादिति ज्ञापितं
 भवति । अत एव ब्रह्मविद्योपदेशानुपदमेवाऽऽसुरहनने
 प्रवृत्तिरभूत् । एतेन 'एतच्छ्रवणानन्तरं सर्वत्याग उचितो न तु
 गुर्वादिहनन' मिति निरस्तं वेदितव्यम् ।

अर्थ - આ પ્રકારે જ્યારે વિચારક વર્ગને અનેક સંદેહ
 થાય છે તો (તેના ઉત્તરમાં) ભગવદનુગ્રહ વડે જે કંઈ તત્ત્વ બહાવા
 મળે છે તે ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન
 વગેરે પાંચે પાંડવોનો 'આ મારા છે' એમ સમજાને
 ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કર્યો છે. તેથી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
 શ્રીવિદુરજીનું કથન છે કે 'કિંકારસિક શ્રીમુકુન્દભગવાને
 પાંડવોનું સ્વીયભાવે ગ્રહણ કર્યું છે'. (ભક્તિમાર્ગમાં ગ્રહણ
 કર્યું છે), તેથી જ 'ક્ષત્રિયોએ યુદ્ધના સમયે ભાઈએ પણ
 ભાઈને મારવા' એ ન્યાયે ચદિ અર્જુન વગેરે ભગવદ્ભક્ત પણ
 બીજા (સાધારણ) લોકોની માફક પોતાના દુશ્મનોને મારીને

રાજ્યનો ઉપભોગ કરે તો એવા રાજ્ય વગેરેમાં ભગવત્ સંબંધ
 નહીં હોવાના કારણે એમના એ ભગવદીયપણાનો નિર્વાહ થતો
 નથી. આ પ્રમાણે હોઇને પણ જ્યારે અર્જુનના આ પ્રકારના
 વૈરાગ્યનું વર્ણન કર્યું છે તો તેથી એમ સૂચિત થાય છે કે અર્જુનને
 વૈરાગ્ય થવામાં કોઇ લૌકિક ભાવ કારણ નથી, કિન્તુ અલૌકિક
 જ છે. અર્થાત્ - અર્જુનને જે બાંધવોને હણવા બાબતમાં દયા
 ઉપજી છે તે કેવળ (તેનામાં) ભગવદીયપણું હોવાથી
 ભગવદિચ્છાએ જ થઇ છે કિન્તુ દયા ઉપજવામાં બીજે કોઇ લૌકિક
 ભાવ હેતુમાં નથી. 'ક્ષત્રિયોનો આ ધર્મ છે કે યુદ્ધમાં ભાઇને
 પણ ભાઇ મારે' વગેરે વચનોથી આ સ્પષ્ટ છે કે અર્જુન જેવા
 વીરાગ્રણીને યુદ્ધમાં વીરરસનો જ પ્રાદુર્ભાવ થવો યુક્ત હતું.
 આવા સમયમાં યુદ્ધથી વિરાગ થવો અનનુરૂપ હતું. કારણ કે
 જેનો જે સ્વભાવ છે તે એનાથી કોઇ પણ અવસ્થામાં પણ જુદો
 થઇ શકતો નથી. વીર સ્વભાવ- ક્ષત્રિય અર્જુનને યુદ્ધમાં વૈરાગ્ય
 થવો એ જ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એને જે વૈરાગ્ય થયો તે માત્ર
 ભગવદીય હોવા થકી જ અને ભગવદિચ્છાથી જ થયો છે. બે
 કોઇક લૌકિક ભાવને લઇને વૈરાગ્ય થાત તો જેમ અર્જુનના
 દુર્યોધન વગેરે બાંધવો છે, તેમ દુર્યોધન વગેરેના અર્જુનવગેરે
 પાંડવો પણ બંધુઓ છે તેથી બંને (એક બીજા માટે) સમાન
 હોઇ દુર્યોધન વગેરેના હૃદયમાં પણ વૈરાગ્ય થવો બેઇતો હતો.
 પરંતુ તેમ નહીં થયું હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુન
 ભગવદીય હોવાથી જ એને વૈરાગ્ય થયો. કિન્તુ તેથી
 (ભગવદીયત્વથી) વિરુદ્ધ હોવાથી દુર્યોધન વગેરેને વૈરાગ્ય નહીં
 થયો. અર્જુનનો તે ઉત્તમ અધિકાર સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ગીતાના
 પ્રારંભમાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોની કથા ઉદ્ધૃત થઇ છે. તે કથા
 વડે દુર્યોધન વગેરેનો યુદ્ધમાં (અને રાજ્યભોગમાં) ઉત્સાહ

જણાવાયો છે. ભક્તિમાર્ગની રીતિ લોકથી જુદી છે આ વાત અહીં સુધીમાં ગ્રંથથી સ્પષ્ટ થઈ. હવે એ ભક્તિમાર્ગની રીતિ વેદથી પણ અતીત છે એ વાત જણાવવા માટે ગુરુ વગેરેના હનનમાં અર્જુનની પ્રવૃત્તિ કેમ કરીને થઈ તેનો ઉત્તર આપે છે. 'પરિત્રાણાય સાધૂનામ્' વગેરે ગીતાના વચનોથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ અસુરોના સંહાર અર્થે પણ છે. અસુરોનો સંહાર કરવો એ ભગવાનનું કાર્ય છે. એ ભગવત્કાર્ય અનુસાર કાર્ય કરવું, કિંવા તદનુકૂલ મતિ હોવી એ ભગવદીય ધર્મ છે. ભગવત્કાર્યથી વિરુદ્ધ બુદ્ધિનું હોવું ભગવદીયતાને યોગ્ય નથી. યદિ આવી વિરુદ્ધ બુદ્ધિ ભગવદીયની હોય તો એ બુદ્ધિ કુમતિ કહેવાશે. દુર્યોધન વગેરે આસુરાવેશી હોવાથી તેઓ અસુર છે અતઃ એમને મારવું એ પ્રભુને અભીષ્ટ છે. પ્રભુને જે અભીષ્ટ છે તેથી વિરુદ્ધની અર્જુનની વૈરાગ્યવાળી બુદ્ધિ થઈ એ કુમતિ હતી. પોતાનાથી (ભગવદભીષ્ટથી) વિરુદ્ધ સ્વરૂપની એ સમયમાં અર્જુનમાં બુદ્ધિ બની તેને દૂર કરવા માટે શ્રીહરિએ અઢાર અધ્યાય દ્વારા પોતાના તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો અને તેના વડે અર્જુનની કુમતિનો નાશ કર્યો તથા સુમતિનું દાન કર્યું. ભગવદિચ્છાને જે અનુકૂલ હોય તે સુમતિ અને જે તેથી પ્રતિકૂલ હોય તે કુમતિ છે. યદિ એમ નહીં હોતે તો શ્રીમદ્ ભાગવત વગેરેમાં ગુરુ વગેરેનું હનન નહીં કરવાની ઇચ્છાને કુમતિ કહેતે નહીં. મર્યાદામાર્ગમાં વેદ-શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલ વિધિ અનુસાર ચાલવું એ ધર્મ છે અને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુની ઇચ્છાને અનુકૂલ ચાલવું એ ધર્મ છે. યદ્યપિ ગુરુ વગેરેનું હનન કરવું એ ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ છે અને તેમ કરવું અધર્મ પણ છે. છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા તેમને મારવાની જ હતી એટલે અર્જુનને જે અસુર હનનમાં વૈરાગ્ય થયો તે ભગવદિચ્છાથી વિરુદ્ધ હતો, તો તે કુમતિ જ છે,

એ કુમતિનો ગીતા-ઉપદેશ વડે ભગવાને નાશ કર્યો આ વાત શ્રીમદ્ ભાગવતમાં હરિભક્ત ભીષ્મપિતામહે કહી છે કે 'વિરુદ્ધપક્ષની સેનાને યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર જોઈને અને તે યુદ્ધ દુષ્ટકર્મ છે તેમ જાણીને નિજ બાંધવોને મારવાથી વિમુખ બનેલા અર્જુનની એ કુમતિનું જેમણે આત્મવિદ્યા-પોતાની વિદ્યા વડે હરણ કર્યું એવા ભગવાન મારી ગતિ થાઓ' આથી એમ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા વેદથી પણ અતીત છે. તેથી કરીને લોક અને વેદ અનુસાર જ ભક્તિમાર્ગનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે ભગવદ્ ભક્ત લોકવેદાતીત છે. તેથી જ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશના અનંતર જ અર્જુનની અસુરોને હણવામાં પ્રવૃત્તિ થઈ. આથી જે લોકો એમ તર્ક કરે છે કે બ્રહ્મવિદ્યાના શ્રવણના અનંતર અર્જુન વડે સર્વત્યાગ થવો યોગ્ય હતું કિન્તુ ગુરુ વગેરેનું ઠનન કરવું એ અયોગ્ય હતું આવો વિચાર (ભક્તિમાર્ગની) અનભિજ્ઞતા માત્ર છે.

વસ્તુતસ્તુ સર્વત્યાગોઽપ્યયમેવ, લોકવેદત્યાગપૂર્વકં
 મગવત એવ ગ્રહણં યતઃ । અતએવ 'કચ્ચિદેતચ્છુ તં પાર્થ
 ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા' इत्यादिना भगवता पृष्ठः पार्थो 'नष्टो मोह'
 इत्युपक्रम्य 'करिष्ये वचनं तवे' त्युत्तरितवान् । तेन
 केवलभगवदीयत्वं फलितं भवति । राज्यादेरत्यागस्तु स्वमुक्ति-
 प्रतिबन्धकत्वज्ञानेनेति तत्र प्रभुसम्बन्धोस्तीति न तुच्छतरः ।
 ननु भगवदिच्छाऽननुरूपा मतिर्भक्ते कथमभूदितिचेत्, इत्थम् ।
 वस्तुतो भगवदीयत्वेऽपि तदधीनोऽहं युद्धादिकं करिष्ये इति न
 ज्ञानमासीत् । भगवता तदज्ञापनात् । किन्तु क्षात्रधर्मत्वेन । तथा
 तत्कृ तिर्भक्तस्य नोचिता । तदीयत्वविरुद्धत्वात् ।
 अतस्तस्यैवान्तःस्थितस्यानुभावेन तत्प्राकट्ये हेतुरभूत् ।
 अन्नदानाय क्षुदुत्पादनवत् भगवदिच्छया तथामतिः । एतेन

પ્રભુત્ત્વં તજ્ઞાપિતમેવ મક્તસ્યાપિ જ્ઞાપિતં ભવતિ, ન તુ સ્વતો જ્ઞાપિતં ભવતીતિ દિક્ । અપરચ્ચ પુષ્ટિમાર્ગાઙ્ગીકારે સ્વતત્ત્વ તત્સ્ફૂર્તિઃ સ્યાદેવ । પાર્થાસ્તુ પુષ્ટિમર્યાદાયામઙ્ગીકૃતા ઇતિ પૂર્વ તદુત્પત્તિરુપદેશેન ચ તન્નિવૃત્તિઃ ।

इति श्रीपितृपादाब्जदासेन निजहृद्गता ।
भक्तिमार्गस्य मर्यादा निरुक्ता विद्वलेन वै ॥

इति श्रीविद्वलदीक्षितकृतं गीतातात्पर्यम् ।

અર્થ - વાસ્તવમાં તો લોક-વેદત્યાગપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણમાત્રને ગ્રહણ કરવાનું નામ જ સર્વત્યાગ છે. તેથી જ 'હે અર્જુન ! મારા કહેવાનું તે એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કર્યું ?' એમ શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અર્જુને 'મારો મોહ નષ્ટ થયો' અહીંથી આરંભી 'હે શ્રીકૃષ્ણ ! હવે હું આપની આજ્ઞાનુસાર કરીશ' પર્યન્તમાં આ પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો છે. આથી અર્જુન કેવલ ભગવદીય છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અહીં ભગવદીય એવા અર્જુનની આસક્તિ રાજ્યમાં કેમ કરી થઈ અને એણે રાજ્યનો પણ પરિત્યાગ કેમ ન કર્યો ? આવો પ્રશ્ન પણ કરવો ન જોઈએ, કારણ કે જે કદાચિત્ રાજ્યમાં (રાજ્યભોગમાં) પ્રભુનો સંબંધ નહીં હોતે, તો તેવું રાજ્ય મોક્ષમાં પ્રતિબંધક હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય હોતે, કિન્તુ અર્જુનના રાજ્યભોગમાં પ્રભુનો સંબંધ પૂર્ણ રીતે છે, તેથી અર્જુને તેનો ત્યાગ નથી કર્યો. અહીં એક આ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે ભગવદીય એવા અર્જુનની 'હું ચુદ્ધ નહીં કરીશ' એવી ભગવદિચ્છા વિરુદ્ધની બુદ્ધિ કેમ થઈ ? એનો ઉત્તર આ મુજબ બણવાનો છે કે ભગવાન જ બધાના પ્રેરક છે, ભગવાન જ બધાને જ્ઞાન આપવાવાળા છે, તેથી જ્યાં સુધી પ્રભુ તેવી ઇચ્છા ન કરે ત્યાં સુધી જીવને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી યદ્યપિ

અર્જુન ભગવદીય હતો, છતાં પણ ભગવદિચ્છા તેવી ન હોવાથી એને હું પ્રભુને આદીન રહીને યુદ્ધાદિ કાર્ય કરું' એમ જ્ઞાન ન હતું. કિન્તુ હું ક્ષત્રિય છું તેથી યુદ્ધ કરીશ એમ જ્ઞાન હતું. ધર્મીને આદીન રહીને નહીં કિન્તુ ધર્મમાત્રને આદીન રહીને કાર્ય કરવું ભગવદ્ ભક્તને માટે ઉચિત નથી. કારણ કે તેવું (ધર્મીને આદીન ન રહી ધર્મમાત્રને આદીન રહી) આચરણ ભક્તિ વિરુદ્ધનું છે. તેથી સર્વના હૃદયમાં સર્વદા નિવાસ કરનારા શ્રીહરિના પ્રભાવથી જ, ભગવદિચ્છાથી જ તેવી મતિ થઇ, કારણ કે વિરુદ્ધ મતિ ઉત્પન્ન કરાવીને જ તેના ઉપશમને અર્થે બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન કરવું હતું. જેમ ભગવાન અન્ન વગેરે આપવા માટે ક્ષુધાગ્રી ઉત્પત્તિ કરે છે, તેમ નિજ તત્વનો ઉપદેશ કરવા માટે અર્જુનને તેવી બુદ્ધિ આપી. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવદ્ભક્તને પણ ભગવાન ઇચ્છા કરે તો જ પ્રભુ તત્વનું જ્ઞાન થાય છે. પોતાની મેળે અથવા બીજાં સાધનો કર્યાથી નથી થતું. એક બીજું કારણ પણ છે કે યદિ અર્જુનનો અંગીકાર શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં થયો હોતે, તો એની સ્ફૂર્તિ સ્વતઃ - પોતાની મેળે પણ થઇ શકતી હતી. પરન્તુ કુન્તીપુત્રોનો તો ભગવાને પુષ્ટિમર્યાદામાં અંગીકાર કર્યો છે. તેથી પ્રથમ અર્જુનના હૃદયમાં આવી બુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો અને ત્યારબાદ ભગવાનના ઉપદેશથી તેની ઉપશાન્તિ થઇ.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભલભાચાર્ય ચરણોના દાસ શ્રીવિકલનાથજીએ નિજહૃદયસ્થિત ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા પ્રકટ કરી.

પ્રાચીનાચાર્યકૃપયા રમાનાથેન સૂરિણા ।
અનુદિતમિદં વર્ષે ચન્દ્રર્ષિનિધિભૂમિતે (વિ.સં. ૧૯૭૧) ॥

अथ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरण विरचितो

गीतार्थसङ्ग्रहः

भावाणुवाए - पू.गो.श्रीचन्द्रगोपाल७ महाराजश्री -
वडोदरा.

प्रवृत्तिधर्मं भगवान् ऋषिद्वारा निरूप्यतु ।
निवृत्तिमिष्टां सुदृढां निःसन्दिग्धां हरिर्जगौ ॥ १ ॥

साख्यं योगो रहस्यं च रहस्यतममेव च ।
अन्योन्याधिक्यनिर्द्धारो ज्ञानविज्ञानयोरपि ॥ २ ॥

स्वस्वरूपविनिर्द्धारो भजनेतरनिर्णयः ।
तद्धेतुर्गुणवैषम्यं सर्वशास्त्रविनिर्णयः ॥ ३ ॥

इति गीतार्थनिर्द्धारो यथाभागो वितन्यते ।
साख्यं योगो निरूप्यादौ मोहमुत्सार्य फाल्गुनम् ॥ ४ ॥

भक्तिपीयूषपातारं कृतवानिति सङ्ग्रहः ॥ ४ $\frac{१}{२}$ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितो गीतार्थसङ्ग्रहः ॥

भावाणुवाए - भगवाने (वेद-पूर्वकांडोक्त) प्रवृत्तिधर्मे
ऋषिभ्यो द्वारा निरूपण करायो अने कोठ पण प्रकारनी
संदिग्धता विनानी, अदृढ, अलीष्ट रोगी निवृत्तिने स्वयं
श्रीहरिभ्ये (आ गीताशास्त्र द्वारा) ज्ञापी. सांख्य (जीने
अध्याय), योग (कर्मयोग-त्रीने अध्याय), रहस्य (थोथो

અધ્યાય), રહસ્યતમ (નવમો અધ્યાય). એકથી બીજાની અધિકતા એટલે કે ક્ષરથી અક્ષર અને અક્ષરથી પુરુષોત્તમ પર અને ઉત્કૃષ્ટ છે અનું નિર્ધારણ (આઠમો અધ્યાય), તેમજ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાનથી વિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતાનું નિર્ધારણ (સાતમો અધ્યાય), ક્ષર-અક્ષર-પુરુષોત્તમ-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન એમાં ગીતાના વક્તા પોતે શ્રીકૃષ્ણ કોણ ? તે આમાંથી કયા રવરૂપના તેનું નિર્ધારણ (પંદરમો અધ્યાય), પોતાના ભજન સિવાયના બીજાના ભજન બાબતનો અને ભક્તિ સિવાયના બીજા સાધનો બાબતનો નિર્ણય (અલગ-અલગ અધ્યાયોમાં તથા વિશેષ કરીને બારમો તથા નવમો અધ્યાય, બીજાના ભજનમાં જીવોની પ્રવૃત્તિમાં હેતુરૂપ જીવોમાં રહેલી ગુણોની (સત્ત્વ-રજ-તમની) વિષમતા (ચૌદમો તથા સત્તરમો અધ્યાય), તેમજ સર્વશાસ્ત્રોનો સારરૂપનિર્ણય (અઠારમો અધ્યાય). આ પ્રમાણે ગીતામાં યથાભાગ વ્યસ્થિત-વિસ્તારવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ગીતામાં જુદા-જુદા અધ્યાયોમાં ભગવાન વડે અપાયેલ ઉપદેશના અર્થનું નિર્ધારણ અમારા વડે (શ્રીપ્રભુચરણ વડે) કરવામાં આવ્યું. તેમાં આરંભમાં બીજા-ત્રીજા અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગના (કર્મયોગના) ઉપદેશ વડે મોહમાં આવી પડેલી અર્જુનની બુદ્ધિમાંથી મોહને દૂર કરીને જેમાં ભક્તિરૂપી અમૃત ભરપૂર ભરેલું છે અને તે ભક્તિરૂપ અમૃતને પીવડાવનાર એવા ભક્તિશાસ્ત્રની રચના કરી છે, એમ આ સમગ્ર ગીતાના અર્થનો સંગ્રહ થાય છે.

(અનુવાદક-) ઉપર મુજબ શ્રીપ્રભુચરણ દ્વારા ગીતાનો જે પ્રકારે અર્થસંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તેને બેતાં એમ માલુમ પડે છે કે શ્રીશંકરાચાર્યજી-શ્રીમધુસૂદનજી પ્રભૃતિ ગીતાના ટીકાકારો ગીતાના અઠાર અધ્યાયોને ત્રણ ભાગે વહેંચે છે જેમાં

પ્રથમ છ અધ્યાયો કર્મષટ્ક, તે પછીના છ અધ્યાયો ભક્તિષટ્ક અને તે પછીના છેલ્લા છ અધ્યાયો જ્ઞાનષટ્કના છે એમ માને છે તે વિભાગ શ્રીપ્રભુચરણને સ્વીકાર્ય નથી. આપશ્રીના વિચારે સમ્પૂર્ણ ગીતાશાસ્ત્ર એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે તેથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ ભક્તિરૂપ અમૃતની પરબ છે અને સ્વયં પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તેને પીવડાવનારા છે. તેથી અહીં જ્ઞાન, કર્મ વગેરેનું સ્વતંત્ર નિરૂપણ કરવાની ભગવાનની વિવક્ષા નથી. બીજા-ત્રીજા અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને કર્મયોગનું નિરૂપણ એ અર્જુનના મોહને દૂર કરવા માટે છે અને તે પણ ભક્તિના અંગ તરીકે જ નિરૂપણ કરાયું છે તેમજ બાકીના દરેક અધ્યાયોમાં ભક્તિના અંગોનું નિરૂપણ કરી સસાધન-સાંગભક્તિની સુદઢતાને અર્થે કરાયું છે.

આ પ્રમાણે શ્રીવિહરેશ્વરપ્રભુચરણ વિરચિત 'ગીતાર્થ સંગ્રહ'નો ભાવાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

